

Islamic Identity under Excommunication (*Takfir*): Crisis and Sectarian Rapprochement in the Thought of Sheikh Shaltout

Sayed Zakariya Mahmoudiraja¹ , Sayed Mohsen Ale Sayedghafur²

1. Assistant Professor of Political Science, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. (Corresponding Author) Email: z.mahmoudiraja@scu.ac.ir

2. Assistant Professor of Political Science, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: m.aleghafur@scu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 11 August 2025
Received in revised form: 30 September 2025
Accepted: 16 October 2025
Published online: 22 December 2025

Keywords:

Critical Discourse Analysis,
Salafism, Sectarian
Rapprochement, Sheikh
Mahmoud Shaltout,
Spragens, Takfir

ABSTRACT

Islamic unity has long been a foundational pillar of the power, stability, and cultural flourishing of Islamic civilization. Religious leaders and reform-minded thinkers have therefore treated unity not only as a moral virtue but also as a strategic necessity for the future of the Muslim *ummah*. Historic initiatives for the Proximity of Islamic Schools of Thought (*taqrīb*)—most notably Sheikh Mahmoud Shaltout's recognition of Ja'fari jurisprudence—sought to narrow sectarian divides through religious rationality, institutionalized dialogue, and educational reform. In recent decades, however, the rise of extremist discourses grounded in *takfir* (excommunication) has undermined coexistence and intensified intra-Islamic fault lines. Movements such as ISIS, relying on superficial and absolutist readings of scripture, have repudiated rational *ijtihad* and legitimized organized violence. Adopting a critical-analytical approach, this study examines the conceptual foundations and socio-political contexts of *takfir* while assessing the operational capacity of Shaltout's unificationist thought as a coherent framework for countering exclusionary and violent discourses. Ultimately, it proposes an implementable model to reinforce Islamic cohesion and contain *takfirī* currents, grounded in religious legitimacy, rational jurisprudence, and structural reforms.

Cite this article: Mahmoudiraja, SZ; Ale Sayedghafur, SM (2025). Islamic Identity under Excommunication (Takfir): Crisis and Sectarian Rapprochement in the Thought of Sheikh Shaltout. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(4): 133-159. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.399291.1813>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.399291.1813>

1. Introduction

The unity of the Muslim community, beyond its symbolic and identity-based dimensions, plays a decisive role in safeguarding political stability, fostering cultural flourishing, and strengthening the social capital of Islamic societies. In modern history, reformist and proximity-oriented movements have sought—often driven by both intellectual and political motivations—to dismantle sectarian boundaries and revive the ideal of a single ummah.

Within this broad trajectory, the political-jurisprudential thought and institutional praxis of Sheikh Mahmoud Shaltout during his tenure as Sheikh al-Azhar occupy a distinctive position. By officially recognizing jurisprudential plurality—especially Ja‘fari fiqh—Shaltout sought to promote inter-sectarian dialogue and religious rationalism, linking educational reform to the long-term project of reducing religious polarization.

Contemporary political and social dynamics, particularly the diffusion of *takfir* ideologies, have threatened ummah cohesion in unprecedented ways. These currents reject centuries of accumulated jurisprudential and interpretive heritage, label adherents of other Islamic traditions as “apostates,” and weaponize religious discourse for symbolic and physical elimination. This fractured environment—shaped by political deadlock, identity crises, and geopolitical interventions—underscores the urgency of re-examining and operationalizing unificationist thought. Accordingly, this research asks how Shaltout’s jurisprudential vision and unity-oriented methodology can be translated into a pragmatic roadmap for curbing *takfir* expansion and consolidating durable Islamic unity.

2. Methodology

The research integrates Ernesto Laclau and Chantal Mouffe’s discourse theory with Thomas Spragens’ four-stage crisis model to form a dual analytical framework. Laclau and Mouffe’s approach, grounded in the premise that identities and social orders emerge through discursive construction and contests over meaning (Laclau & Mouffe, 1985), enables analysis of the hegemonic struggle between *takfir* and unificationist discourses. Specifically, it facilitates identification of central signifiers, chains of equivalence, and mechanisms of othering that structure each discourse, thereby clarifying how identity and power relations are produced and stabilized. Spragens’ model complements this by imposing a process-oriented logic of crisis analysis and resolution. It conceptualizes political thought as primarily crisis-responsive, organizing inquiry into four stages: (1) recognizing disorders, (2) diagnosing causal roots, (3) envisioning the ideal polity, and (4) prescribing strategic remedies. Combining these perspectives synchronizes semantic–structural analysis of discursive closure (Laclau & Mouffe) with a staged causal–prescriptive cycle (Spragens). Data were collected through purposive sampling of Shaltout’s foundational writings, official al-Azhar pronouncements (including relevant fatwas), and primary documents produced by *takfir* groups.

3. Findings

The *takfir*–Salafist discourse, anchored in “anti-Shi‘a *takfir* hegemony” as its central signifier, constructs an exclusionary narrative that legitimizes systematic othering and delegitimizes intra-Islamic pluralism. Within this structure, terms such as “holy war,” “abode of disbelief,” and “deviation” function not merely as rhetorical devices but as nodes that bind the semantic architecture of *takfir* ideology. Historically, othering was primarily directed outward toward non-Muslim adversaries; after the Islamic Revolution, however, discursive shifts reoriented the axis inward, positioning Shi‘ism as the primary internal “Other” and producing discursive formations such as “Shi‘a-phobia” and “Iran-phobia.”

Genealogically, the anti-Shi‘a *takfīrī* hegemon can be traced through four phases:

Epistemic groundwork associated with Ibn Taymiyyah and Ahmad ibn Hanbal, prioritizing uncompromising scriptural literalism over rationalism;

Institutional consolidation through Wahhabism under Saudi patronage, embedding this discourse within organized jurisprudential and propagandistic structures;

Identity redefinition in response to twentieth-century geopolitical events—most notably the Islamic Revolution—recasting Shi‘ism as a threatening internal “Other”; and

Globalization of *takfīrī* messaging via ISIS and transnational media networks, extending the discourse beyond regional confines.

By contrast, Shaltout’s unificationist paradigm—grounded in *taqrīb* and rational *ijtihād*—articulates an open, pluralist, and constructive vision of Islamic unity. Sectarian difference is reframed as a source of jurisprudential enrichment and civilizational integration. Through initiatives such as institutional support for *Dār al-Taqrīb*, development of comparative jurisprudence, and unity-oriented fatwas, Shaltout offers a principled and operational alternative to the *takfīrī* logic of exclusion and violence. This approach combines hermeneutic re-reading of sources with purposive *ijtihād* attentive to *maṣlaḥa* and *maqāṣid al-sharī‘a*, thereby equipping it to counter sectarianism more effectively.

4. Discussion and Conclusion

The *takfīrī*–*Salafist* trajectory and Shaltout’s unificationist framework represent opposing orientations in contemporary Islamic political thought. The former reinforces epistemic closure and doctrinal rigidity, legitimizing both symbolic and physical exclusion and treating intra-Muslim diversity as a target of delegitimation. The latter foregrounds shared monotheistic commitments, social justice, and dialogical engagement as unifying forces capable of reconstituting the *ummah* on cooperative and pluralist terms.

Through Spragens’ lens, the contemporary *takfīrī* phenomenon constitutes a multilayered crisis of meaning and identity. Addressing it requires a deliberate shift from exclusionary signifiers toward inclusive and interactive paradigms. Shaltout’s legacy provides key resources for such a shift: establishing rational *ijtihād* as a hegemonic signifier over literalist orthodoxy, expanding *taqrīb* into a civilizational strategy, and concretizing its values through institutions, curricula, and normative jurisprudential outputs.

5. Proposed Strategies for Overcoming the Crisis (Based on Shaltout’s Framework)

1. **Redefine the central signifier of the Islamic *ummah*.** Replace “*takfīr*” with “*taqrīb*” through coherent educational programs, public discourse, and media initiatives that regenerate unity-oriented narratives locally and transnationally.
2. **Strengthen rational *ijtihād* and counter literalism.** Expand comparative jurisprudence, cultivate dialogical jurists, and institutionalize inter-sectarian scholarly training to revive dynamic reasoning within religious governance structures.
3. **Institutionalize structured dialogue and interaction.** Establish regional and national *taqrīb* centers as platforms for joint scholarly, religious, and social projects, thereby normalizing tolerance and discursive openness.
4. **Reframe the self/other boundary.** Ground identity in shared monotheistic and civilizational heritage so jurisprudential differences are contextualized constructively rather than weaponized for sectarian rupture.

5. **Disrupt the enabling infrastructures of violence.** Employ international legal mechanisms, cross-border cooperation, and transparency in financial and media flows to weaken the operational capacities of *takfirī* and extremist networks.

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Abazari, Ali. (2008). Taqrib in the conduct and perspective of scholars. *Educational Jurisprudence Studies*, 6, 101–122. [In Persian]
- Abdollahi Ziaoddini, Mehdi. (2021). Genealogy of Salafi terrorism. *Political and International Approaches*, 12(3), 175–203.
- Abedini, Naser, Delafkar, Ali, & Tohidloo, Abbas. (2020). A comparative study of the contemporaneity of Qur’anic interpretation according to Mohammad Jawad Mughniyah and Mahmoud Shaltut. *Qur’anic Studies*, 93, 73–94. [In Persian]
- Abolhasani, Reza. (2005). Sheikh Mahmoud Shaltut: A sign of courage. *Andisheh-ye Taqrib*, 115, 115–137. [In Persian]
- Abu Zahra, Mohammad. (2007). *Salafis* (Translated by Ahmad Imani). In *Fiqh of Ahl al-Sunnah* (pp. 591–622). Nashr-e Adyan. [In Persian]
- Adami, Ahmad, & Moradi, Ali. (2015). The nature of extremism in political Islam: Identity roots and normative action. *Islamic World Political Studies Research*, 5(3), 29–59. [In Persian]
- Akvani, Hossein, Nikfar, Javad, Mojahedzadeh, Mohammad, & Karami, Majid. (2022). The ideological foundations of the Taliban based on Thomas Spragens’ interpretive approach: From collapse to regaining power. *Political Sociology of the Muslim World*, 21, 257–282. [In Persian]
- Ali-Bakhshi, Alireza. (2015). *Political typology of Salafi, Jihadi, and Takfiri groups*. Alhoda International Publishing. [In Persian]
- Alipour Gorji, Mahmoud, & Shabani-Kia, Shadi. (2018). Salafism from meaning to misinterpretations of its foundations. *Journal of Crisis Studies of the Islamic World*, 5(10), 152–179.
- Alizadeh Mousavi, Mohammad. (2012). *Salafism and Wahhabism: A genealogy*. Islamic Propagation Office (Hawzah). [In Persian]
- Al-Zarqawi, Ahmad Fadil Nazzal. (2006). *Kalimāt muḏī’ah: Al-kitāb al-jāmi‘ li-khuṭab wa kalimāt Abī Muṣ‘ab al-Zarqāwī*. Al-Buraq Islamic Network. [In Arabic]
- Al-Zawahiri, Ayman Mohammad Rabie. (2002). *Al-walā’ wa al-barā’: ‘Aqīdah manqūlah wa wāqi’ mafqūd*. Bina. [In Arabic]
- Bakhshi Sheikh Ahmad, Mohammad, Bahari, Behzad, & Vahabpour, Peyman. (2014). An analysis of the ideology of the Takfiri–Wahhabi group “Islamic State of Iraq and al-Sham.” *Quarterly Journal of Political Science*, 16(6). [In Persian]
- Barzegar, Ebrahim, Khorramshad, Mohammad Bagher, Rahbar, Ali, & Alishahi, Ali. (2020). The dysfunctions of Wahhabism and the widening gap between Mohammed bin Salman and Saudi Wahhabis. *International Relations Research*, 39, 177–204. [In Persian]
- Barzegar, Ebrahim. (2004). The Palestinian issue in contemporary Islamic political thought and the Spragens exploratory method. *Public Law Research Quarterly*, 6(12), 45–75.
- Barzegar, Ebrahim. (2006). The Palestine issue in contemporary Islamic political thought and Thomas Spragens’ interpretive method. *Public Law Research*, 6(12), 45–75. [In Persian]

- Bi-Azar Shirazi, Kazem. (2000). *Sheikh Mahmoud Shaltut as a pioneer of Taqrib*. World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought. [In Persian]
- Daneshyar, Ahmad. (2014). Challenges of Takfiri movements and strategies to confront them from the perspective of the Supreme Leader. *Habl al-Matin*, 3(9), 75. [In Persian]
- Delafkar, Ali, Neistani, Naser, & Abedini, Naser. (2021). A comparative study of the comprehensiveness of the Qur'an in the views of Mohammad Jawad Mughniyah and Mahmoud Shaltut. *Islamic Sects Studies Quarterly*, 15, 230–257. [In Persian]
- Derkhesh, Jalal, & Kazemi, Seyyed Mohammad-Sadegh. (2016). Power analysis in the political thought of Ayatollah Mirza Shirazi. *Political Knowledge Quarterly*, 12(2), 5–29.
- Ebrahimnejad, Mohammad. (2014). *Daesh: The Islamic State of Iraq and al-Sham*. Dar al-E'lam li-Madrasat Ahl al-Bayt. [In Persian]
- Edalat-Nejad, Seyyed, & Nezam-al-Din, Seyyed Hossein. (2011). Takfiri Salafis or Jihadists: Origins and ideas. *History and Islamic Civilization*, 13. [In Persian]
- Eimandar, Hamid, & Mozafari, Hossein. (2019). Internal challenges of Salafism in refining theological and doctrinal foundations with emphasis on takfir and its dimensions. *Mirror of Knowledge Quarterly*, 58, 59–84.
- Esmati, Seyyed Hossein. (2002). An introduction to the exegetical personality of Sheikh Mahmoud Shaltut. *Golestan-e Quran*, 139, 29–31. [In Persian]
- Fairclough, Norman. (2000). *Critical discourse analysis* (Translated by Nasser Fairclough). Markaz-e Nashr-e Rasaneha. [In Persian]
- Faqihi, Ahmad Ali. (1998). *The Wahhabis*. Esmaeiliyan Institute. [In Persian]
- Faraji, Mohammad, & Ghasemi, Behzad. (2024). The nature and process of constitutionalism in Iran based on Thomas Spragens' theory. *Journal of Iranian History*, 35, 75–103. [In Persian]
- Foroughinia, Hossein, Hosseini-Far, Seyyed Mohammad, & Mohammadpour, Farhad. (2021). Political and social backgrounds and their impact on political advisory writing in Islamic-era Iran. *Supreme Politics*, 34, 121–136. [In Persian]
- Golshani, Ali. (2008). Philosophical and historical understanding of political thought based on Skinner, Oakeshott, and Spragens. *Philosophical Journal*, 14(68), 93–108. [In Persian]
- Haghighat, Seyyed Sadegh, & Hejazi, Seyyed Hamed. (2010). Critical review: A critical look at the application of Spragens' crisis theory in political studies. *Political Science Quarterly (Baqer al-Olum University)*, 9(49), 187–195.
- Haghighat, Seyyed. (2014). *Methodology of political science*. Mofid University Press. [In Persian]
- Haji-Yousefi, Amir-Mohammad. (2009). The Shi'a Crescent: Opportunities and threats for the Islamic Republic of Iran, the Arabs, and the United States. *Political Knowledge Quarterly*, 5(1), 152–192.
- Hashemi, Seyyed Mohammad-Ali. (2019). *Religion and state in Saudi Arabia: The identity and structural linkage of Wahhabism and the ruling family*. Qom: Al-Mustafa International Translation and Publishing Center.
- Heydari, Alireza, & Nakhaei, Naser. (2018). Analysis of the ideology of Daesh based on Thomas Spragens' theory. *Politics Quarterly*, 4, 907–926. [In Persian]
- Hosseinizadeh, Seyyed Mohammad Ali. (2007). *Political Islam in Iran*. Mofid University Press. [In Persian]
- Ibn Taymiyyah, Taqi al-Din Ahmad ibn Abd al-Halim. (1971). *Dar ' ta 'āruḍ al- 'aql wa al-naql* (Edited by Mohammad Rashad Salem). Dar al-Kutub. [In Arabic]
- Jalaeipour, Hamid Reza. (2020). *Political sociology of Iran: Forty years of nation–state interaction (1979–2018)*. University of Tehran Press. [In Persian]
- Jamshidi, Mohammad Hossein. (2011). Sheikh Shaltut. In *Political thought of Muslim thinkers* (Vol. 13). Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Karami, Mohammad. (1982). *Al-Tafsīr li-Kitāb Allāh al-Munīr*. Qom: Nashr-e Elmiyeh.
- Kasraei, Mohammad-Salar, & Davari-Moqaddam, Saeedeh. (2015). The rise of ISIS in the Middle East: A sociological analysis. *Foreign Relations Quarterly*, 7(1), 191–216.
- Kepel, Gilles. (2003). *The prophet and the pharaoh* (Hamid Ahmadi, Trans.). Tehran: Kayhan.

- Laclau, Ernesto, & Mouffe, Chantal. (1985). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. Verso.
- Laclau, Ernesto, & Mouffe, Chantal. (2021). *Hegemony and socialist strategy* (Translated by Mohammad Rezaei). Nashr-e Salis. [In Persian]
- Najafi-Firoozjaei, Abbas. (2003). Intellectual foundations of al-Qaeda and Wahhabism. *Strategic Studies Quarterly (Rahbord)*, 27, 232–256.
- Najaf-Zadeh, Reza. (2013). Transformations of radical political Islam. In Mohammad-Reza Hatami & Morteza Bahrani (Eds.), *Encyclopedia of Islamic movements*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies.
- Nazari, Farzad, Golshani, Alireza, & Shiroodi, Morteza. (2018). A comparative study of the political foundations of the Taliban and ISIS based on discourse analysis theory. *Journal of Political and International Studies*, 10(40), 227–250.
- Pishvaei, Seyyed Mohammad-Hadi. (2019). Neo-Salafi approach and the destruction of the civilizational capacity of Sunni political jurisprudence. *Journal of Fundamental Studies of Islamic New Civilization*, 2(2), 151–178.
- Rostami, Abbas-Ali. (2018). The prohibition of takfir of Ahl al-Qiblah from the perspective of Shi'a and Sunni theologians and jurists. *Journal of Theological-Doctrinal Research*, 7(30), 71–92.
- Sadati-Nejad, Seyyed Ali, & Sadati-Nejad, Seyyed Mohammad. (2022). The role of religious and cultural coalitions of Islamic scholars in confronting takfiri movements. *Seraj-e Monir Journal*, 12(45), 45–66.
- Salehi, Ali-Agha, Momeni, Khosrow, Jafari, Mojtaba, & Saberian, Alireza. (2021). Explanation and critique of the jurisprudential foundations of takfir and its consequences. *Journal of Islamic Jurisprudence and Law Studies*, 13(24), 199–220.
- Shaltut, Mahmoud. (n.d.). *Al-Islam: Belief and law* (2nd ed.). Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Shaltut, Sheikh Mahmoud. (2000). *Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm*. Tehran: World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought.
- Spragens, Thomas. (2015). *Understanding political theory* (Translated by Farhang Rajaei). Agah Publications. [In Persian].

هویت اسلامی در تنگنای تکفیر؛ واکاوی انتقادی بحران و چشم‌انداز نوین تقریب مذهبی بر محور اندیشه‌های شیخ شلتوت

سید زکریا محمودی رجا^۱ ، سید محسن آل سیدغفور^۲

۱. استادیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: z.mahmoudiraja@scu.ac.ir
۲. استادیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: m.aleghafur@scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پژوهش حاضر با رویکرد انتقادی به تحلیل بحران هویت اسلامی در عصر معاصر می‌پردازد و نشان می‌دهد گسترش گفتمان تکفیر در کنار رشد سکولاریسم، مانند دو روی یک سکه، به تضعیف بنیادهای همبستگی، مشروعیت و هویت دینی در جوامع اسلامی منجر شده است. مسئله اصلی تحقیق، واکاوی سازوکارهای گفتمانی و بحران‌آفرین جریان‌های تکفیری و تحلیل ظرفیت‌های وحدت‌محور اندیشه‌های شیخ محمود شلتوت در مقابله با این بحران است. براین اساس، پژوهش به روش تحلیل گفتمان انتقادی و مدل چهارمرحله‌ای توماس اسپریگنز به بررسی روند شکل‌گیری و تداوم بحران موجود می‌پردازد. به این معنا که نخست، بحران هویت در نتیجه غلبه گفتمان تکفیری و انحصارگرایی مذهبی رخ داده و به فروپاشی همبستگی و سستی مشروعیت دینی انجامیده است. سپس در تبیین علل، سلطه رویکردهای جزمی، حذف‌گرایانه و غیریت‌ساز و فاصله‌گرفتن از سنت عقلانیت و تعامل میان مذاهب، ریشه‌یابی شده است. در گام سوم، راهبرد اصلاحی شیخ شلتوت بر تقریب مذاهب، گفتگوی عقلانی، به رسمیت شناختن تنوع فقهی، به ویژه با پذیرش فقه شیعه به عنوان مذهب پنجم و تکیه بر مشترکات اصول دینی بنا شده که در نهایت، جامعه آرمانی در اندیشه او براساس مکتب توحیدی و وحدت در بستر اشتراک اصول ایمانی شکل می‌گیرد. یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که برای عبور از بحران چندلایه تکفیر و سکولاریسم، بازاندیشی در گفتمان هویت اسلامی و احیای عقلانیت، وحدت و پذیرش رسمی کثرت مذاهب، بر پایه منظومه فکری و انتقادی اصلاح‌گرانه‌ای مانند اندیشه شیخ شلتوت، ضرورتی جدی برای جهان اسلام معاصر به شمار می‌رود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	کلیدواژه‌ها: اسپریگنز، تحلیل گفتمان، تقریب مذاهب، تکفیر، سلفی‌گرایی، شیخ شلتوت..

استناد: محمودی رجا، سید زکریا؛ آل سیدغفور، سید محسن (۱۴۰۴). هویت اسلامی در تنگنای تکفیر؛ واکاوی انتقادی بحران و چشم‌انداز نوین تقریب مذهبی بر محور اندیشه‌های شیخ شلتوت. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۴): ۱۵۹-۱۳۳. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.399291.1813>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.399291.1813>

۱. مقدمه و بیان مسئله

وحدت اسلامی همواره به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین اقتدار، پایداری و پیشرفت تمدن اسلامی مورد توجه و تأکید رهبران، اندیشمندان و عالمان دینی بوده است. این وحدت نه تنها یک ارزش اعتقادی و معنوی، بلکه ابزاری کلیدی برای ثبات سیاسی، توسعه فرهنگی و ارتقای سرمایه اجتماعی در جوامع مسلمان به‌شمار می‌آید. در طول تاریخ معاصر، جریان‌های تقریب‌گرا با هدف رفع سوءتفاهم‌ها، کاهش اختلافات مذهبی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های عقلانیت و گفتگو تلاش کرده‌اند بسترهای همگرایی و انسجام را میان فرق اسلامی تقویت کنند. در این میان، شخصیت‌هایی مانند شیخ محمود شلتوت با اتخاذ رویکردی نوین در رسمیت‌بخشی به مذاهب اسلامی، به‌ویژه فقه جعفری و پیوند اصلاحات آموزشی با گفتمان تقریب، جایگاه برجسته‌ای در تاریخ این حرکت داشته‌اند. با وجود این، تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام در دهه‌های اخیر با بحران‌ها و چالش‌های پیچیده‌ای همراه بوده است. گسترش گفتمان‌ها و جریان‌های افراطی که برخی از آن‌ها رویکردهای تکفیری و انحصارگرایانه دارند، از نمونه‌هایی مانند داعش، بوکوحرام و شاخه‌هایی از سلفی‌گری جهادی، نه تنها موجب گسست‌های عمیق در روابط درون‌اسلامی شده، بلکه بنیان‌های وحدت و هم‌زیستی را تضعیف کرده است. این جریان‌ها بدون اتکا به عقلانیت اجتهادی، با قرائت‌های محدود و سخت‌گیرانه از متون دینی، رویکردهای خشونت‌آمیز و حذف‌گرایانه را ترویج داده‌اند.

پدیده تکفیر، محصول برهم‌کنش پیچیده و چندلایه عوامل متنوع است. از منظر معرفتی، جمود بر متون و تفاسیر انعطاف‌ناپذیر سبب شکل‌گیری دیدگاه‌های مطلق‌انگار و انحصارطلب شده است. از منظر تاریخی و اجتماعی، نبود یا محدودیت تجربه‌های موفق هم‌زیستی میان مذاهب و اقوام، بستر بازتولید بی‌اعتمادی و طرد متقابل شده است. از منظر سیاسی، ناکارآمدی نهادهای حکمرانی و حضور سیاست‌ها و مداخلات قدرت‌های فرامنطقه‌ای به تقویت این گسست‌ها دامن زده است. افزون بر این، شکاف‌های فرهنگی و رسانه‌ای، گسترش روایت‌های یک‌جانبه و نبود زیرساخت‌های ارتباطی میان‌مذهبی، عملاً امکان شکل‌گیری گفتگوی سازنده را محدود کرده است. برآیند این شرایط، بروز فضایی است که در آن خشونت، قطبی‌سازی و بحران هویت گسترش یافته و نه تنها امنیت و ثبات سیاسی کشورهای اسلامی، بلکه سرمایه فرهنگی-هویتی و آینده تمدنی جهان اسلام با چالش‌های جدی روبه‌رو شده است. در چنین بستری، واکاوی علمی و جامع ریشه‌ها و کارکردهای این گفتمان و شناسایی ظرفیت‌های نظری و عملی برای مواجهه با آن ضرورتی راهبردی است. شیخ محمود شلتوت، به‌عنوان یکی از پیشگامان اندیشه تقریب، با اتخاذ سیاست‌هایی مانند رسمیت‌بخشی فقهی به مذاهب متنوع، تأکید بر عقلانیت اجتهادی به‌جای جمود فکری و پیوند اصلاحات آموزشی با رویکرد تقریب‌گرایانه، ظرفیت‌های منحصربه‌فردی برای بازتعریف گفتمان وحدت اسلامی فراهم آورده است. با این حال، هنوز به‌طور نظام‌مند روشن نشده که این ظرفیت‌ها تا چه حد و با چه سازوکارهایی می‌تواند به الگویی عملی و مؤثر برای مقابله با گفتمان تکفیر و احیای انسجام اسلامی تبدیل شود.

این مسئله ضرورت طرح پرسش اصلی تحقیق را برجسته می‌کند: چگونه می‌توان با بهره‌گیری هدفمند و خلاقانه از ظرفیت‌های نظری و راهبردی اندیشه تقریبی شیخ محمود شلتوت، مدلی عملیاتی و راهبردی برای مقابله مؤثر با گفتمان تکفیر و درعین حال تقویت انسجام و همگرایی اسلامی تدوین و اجرا کرد؟ در این چارچوب، مجموعه‌ای از پرسش‌های فرعی نیز لازم است مدنظر قرار گیرد؛ از جمله شناخت دقیق بسترهای معرفتی، اجتماعی و سیاسی شکل‌گیری و استمرار گفتمان تکفیر، تحلیل سازوکارهای بازتولید و تثبیت آن در میان جریان‌های افراط‌گرا، واکاوی مزیت‌ها و ظرفیت‌های منحصربه‌فرد اندیشه شیخ شلتوت در مقایسه با سایر رهبران تقریب اسلامی، ارزیابی امکان و چگونگی بهره‌گیری از عقلانیت اجتهادی، مدارا و گفتگو به‌عنوان ابزارهای کلیدی در مقابله با گفتمان افراطی، و طراحی راهکارهای نظری و عملی برای تحکیم وحدت و انسجام در جهان اسلام. این پرسش‌ها به‌طور کلی مسیر جست‌وجوی علمی پژوهش حاضر را شکل داده و افق روشنی برای تولید راه‌حل‌های بومی و کاربردی در برابر بحران‌های گفتمانی جهان اسلام ترسیم می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش حاضر در دو محور اصلی قابل پیگیری است: نخست، آثار مرتبط با تبارشناسی و جریان‌شناسی سلفی‌گری و تکفیر در جهان اسلام و دوم، پژوهش‌های معدودی که به مبانی نظری و راهبردهای تقریبی و وحدت‌گرایانه در اندیشه شیخ محمود شلتوت می‌پردازند. در حوزه اول، مطالعات متعددی به واکاوی ریشه‌ها و بسترهای معرفتی، تاریخی و اجتماعی پدیده تکفیر و افراط‌گرایی پرداخته‌اند. آثاری مانند پژوهش عبدالهی ضیاءالدینی (۱۴۰۰) و علی‌پور و شعبانی‌کیا (۱۳۹۷) بر نقش اندیشه‌های ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب در تکوین و بازتولید جریان‌های سلفی و تکفیری تأکید کردند. روحی (۱۳۹۳) و هاشمی (۱۳۹۸) به نقد مبانی کلامی و تفسیری این جریان‌ها پرداخته و پیشوایی (۱۳۹۸) و ایمان‌دار و ظفری (۱۳۹۸) نیز تحول‌گفتمان نوسلفی‌گری و مواضع علمایی مانند قرضاوی را بررسی کردند. همچنین صالحی و همکاران (۱۴۰۰) به نقد مستدل مبانی فقهی تکفیر و رستمی و همکاران (۱۳۹۷) به مقایسه تطبیقی اندیشه طالبان و داعش پرداختند. از سوی دیگر، آثار ساداتی‌نژادی‌ها (۱۴۰۱) و رستمی (۱۳۹۷) نقش علمای اسلامی و جایگاه تکفیر اهل قبله را در واکنش به موج افراطی‌گری واکاوی کردند.

در محور دوم، منابعی که به بررسی ظرفیت‌های تقریبی و وحدت‌گرایانه در اندیشه شلتوت اختصاص دارند، محدود اما حائز اهمیت‌اند. دل‌افکار و همکاران (۱۴۰۰) و عابدینی و همکاران (۱۳۹۸) به تطبیق آرای شلتوت و مغنیه در باب جامعیت و عصری‌بودن قرآن پرداختند. شیرینی و کهندانی (۱۳۹۶) و شمس‌آبادی (۱۳۸۷) راهکارهای وحدت و تقریب در آرای شلتوت و تأثیر آن را در همکاری مذهبی بررسی کردند. اباذری (۱۳۸۷) ابتکارات علمی شلتوت را در پروژه تقریب تبیین کرد و کریمی (۱۳۸۷) به تفسیر شخصیت و رویکرد او در سنت و تجدد پرداخت. رستم‌نژاد (۱۳۹۱) و تقوای نخجیری و همکاران (۱۴۰۲) سازوکارهای تقریب مذاهب و تأکید بر اجتهاد نزد شلتوت را بررسی کردند و عصمتی (۱۳۸۱) با نگاه آسیب‌شناسانه، ابعاد جهان‌نگری و رویکرد فرامذهبی شلتوت را در مقابله با افراط‌گرایی تحلیل کرد. با وجود غنای نسبی در پژوهش‌های جریان‌شناسی تکفیر و نقد جریان سلفی، خلأ آشکاری در مطالعات روشمند و ترکیبی درباره نقش معرفتی، فقهی و گفتمانی شلتوت در نقد افراط‌گرایی و ارائه بدیلی وحدت‌بخش و عقلانی احساس می‌شود. پژوهش حاضر با بهره‌گیری تلفیقی از رویکرد گفتمان (لاکلا و موف)، نظریه بحران (اسپریگنز) و تأکید بر نوآوری در تفسیر اندیشه شلتوت، مدلی جدید برای تحلیل بحران تکفیر و ارائه راهبردهای وحدت‌محور در امت اسلامی ارائه می‌دهد؛ رویکردی که تاکنون به صورت تلفیقی و انتقادی در ادبیات موجود طرح نشده و از این رو می‌تواند افق‌های تازه‌ای در مطالعات راهبردی انسجام اسلامی بگشاید.

۳. روش تجزیه و تحلیل و مدل مفهومی (تلفیق تحلیل گفتمان انتقادی و نظریه بحران اسپریگنز)

تحلیل گفتمان^۱ یکی از روش‌هایی است که طی چند دهه اخیر برای فهم تحولات سیاسی-فرهنگی و تحلیل بحران‌های هویتی، مورد اقبال اندیشمندان قرار گرفته است. مبنای این رویکرد آن است که معنا، هویت، مناسبات قدرت و نظم اجتماعی، همگی از بطن ساختارهای گفتمانی و فرایندهای معنابخشی بیرون می‌آیند و بدون فهم منطق درونی گفتمان‌ها، شناخت مسائل اجتماعی و سیاسی عملاً ناممکن است (کاظمی و همکاران، ۱۴۰۳؛ مک‌دانل، ۱۳۸۰: ۱۰؛ حقیقت، ۱۳۹۰: ۵۱۱).

تاریخ سرشار از گفتمان‌هایی است که براساس منطق خاص خود، نظم اجتماعی و مرزهای هویتی را شکل داده‌اند. به بیان دیگر، هویت‌سازی و تعریف «ما»، همواره در نسبت با «غیر» و بر بستر فرایندهای «دیگری‌سازی»^۲ رخ می‌دهد (منوچهری، ۱۳۹۰: ۱۳۶؛ Laclau & Mouffe, 1985: 82-84). ارنستو لاکلا^۳ و شانتال موفه^۴، نظریه‌پردازان برجسته گفتمان تصریح می‌کنند که هیچ پدیده‌ای منفک

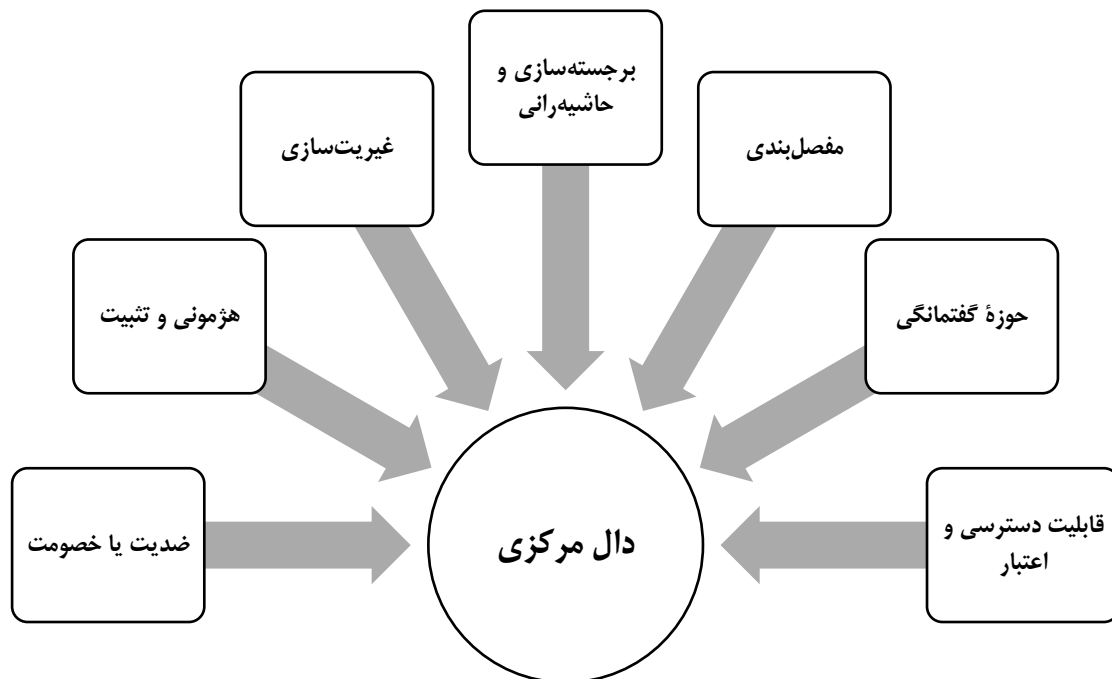
^۱. Discourse

^۲. othering

^۳. Ernesto Laclau

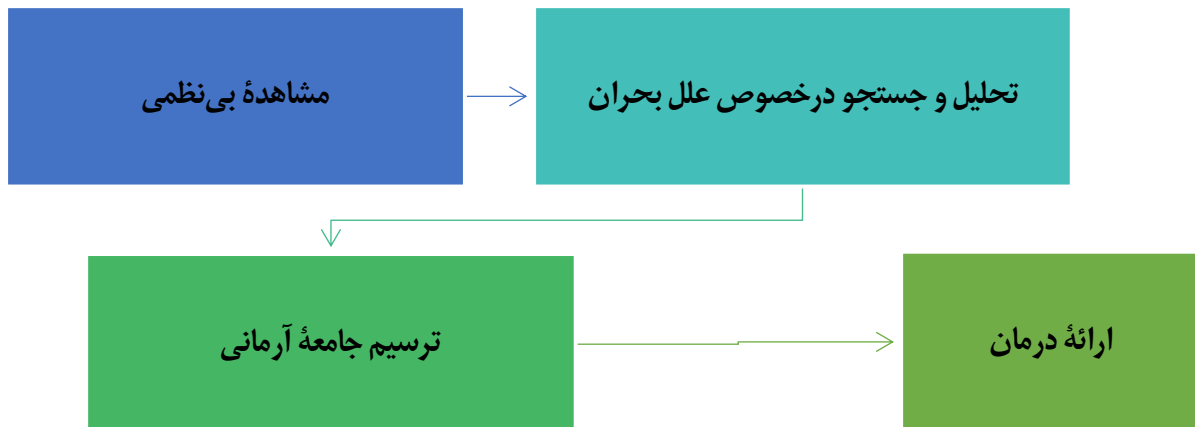
^۴. Chantal Mouffe

از گفتمان و قدرت قابل فهم نیست و معنا در بستر کشمکش دائمی دال‌های مرکزی و حاشیه‌ای بر ساخته می‌شود (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۳؛ مارش و استوکر، ۱۳۹۰: ۲۱۸). درواقع، جهان واقعیت از منظر ایشان نه چیزی ثابت، بلکه شبکه‌ای سیال از مفاهیم متقاطع و بر ساخته است که از رهگذر نزاع گفتمان‌ها و مفصل‌بندی عناصر معنایی شکل می‌گیرد (منوچهری، ۱۳۹۰: ۱۰۵؛ Laclau & Mouffe, 1985). گفتمان‌ها با مفصل‌بندی نشانه‌ها و شکل‌دهی مرکز معنایی (دال مرکزی)، نیروهای اجتماعی را پیرامون خویش سامان می‌دهند و مواجهه بحران‌آمیز، فرصت غلبه گفتمان هژمونیک را فراهم می‌کند (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۸۴؛ لاکلا و موفه، ۱۴۰۰: ۶۶). شاکله اصلی مورد نظر در اندیشه آن‌ها که برای تحلیل مسئله مورد نظر پژوهش کارایی دارد، در شکل ۱ نشان داده شده است.

شکل ۱. عناصر تحلیل گفتمان (منبع: نگارندگان)

براین اساس، هر بحران عمیق در یک جامعه نظیر بحران تکفیر در جهان اسلام امکان خلق هویت و معنادادن تازه را به روی گفتمان‌های جدید و نیروهای اجتماعی باز می‌کند، اما پرسش اساسی این است که چرا در این بزنگاه‌های تاریخی، گفتمان‌هایی خاص (مانند گفتمان تکفیری یا وحدت‌گرایانه) شانس بیشتری برای هژمون شدن پیدا می‌کنند و با چه فرایندهایی عناصر پراکنده معنایی را گرد خود جمع می‌آورند. این پرسش، ما را بی‌واسطه به سراغ رهیافت دوم یعنی نظریه بحران اسپریگنز می‌برد که به مثابه پیوند فلسفه بحران و کارکردهای عملی حل مسئله می‌تواند حلقه مکمل تحلیل گفتمان باشد (مک‌سوینی، ۱۳۹۰؛ درخشه و کاظمی، ۱۳۹۵: ۷). در نظریه بحران اسپریگنز، همه اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی در بستری از بحران، چالش یا اختلال برمی‌خیزند و پاسخ به بحران، موتور محرک صورت‌بندی ایده‌ها و گفتمان‌ها است (جلایی‌پور، ۱۳۹۹: ۸۹-۹۳؛ اکوانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۶۱). او در کتاب فهم نظریه‌های سیاسی بر این اعتقاد است که برای فهم نظریه سیاسی یک اندیشمند باید چهار مرحله را طی کرد که در شکل ۲ آمده است.

شکل ۲. مراحل فهم اندیشه سیاسی (منبع: نگارندگان با اقتباس از اسپریگنز، ۱۳۹۴: ۶۵-۸۴ و ۹۲: برزگر، ۱۳۸۳: ۴۹)

در اندیشهٔ توماس اسپریگنز، زنجیره‌های به‌هم‌مرتبط چهارگانه شامل مشاهده و شناسایی بحران، تشخیص علل بحران، بازسازی ذهنی و ارائهٔ درمان، چارچوبی برای درک و تبیین نظریه‌های سیاسی ایجاد می‌کند. اسپریگنز بر این باور است که بسیاری از اندیشمندان و تحلیلگران در محیط‌هایی مملو از چالش‌ها و ساختارهای مشکل‌دار اقتصادی، سیاسی و اجتماعی زیسته‌اند و همین امر آنان را به تأمل دربارهٔ این مشکلات و واکنش واقع‌گرایانه واداشته است (کریمی مله و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۷۹؛ تاجیک، ۱۳۸۴: ۶۱؛ گلشنی، ۱۳۸۷: ۱۰۵؛ جلیلی و کیخا، ۱۴۰۰: ۱۳۸).

در این بستر، بحران‌ها نقطهٔ آغاز نظریه‌های سیاسی‌اند و ذهن خلاق و انتقادی نظریه‌پرداز، تصویری از جامعهٔ مطلوب را باهدف پوشش‌دادن نابسامانی‌ها و ریشه‌یابی علل بحران ترسیم می‌کند (برزگر و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۹؛ برزگر، ۱۳۸۳: ۴۸). گام نخست در این زنجیره، مشاهده و شناسایی مشکلات و نابسامانی‌ها در جامعه است که جرقه‌های اولیهٔ اندیشه‌ها و گفتمان‌ها را برمی‌انگیزد (اسپریگنز، ۱۳۹۴: ۴۵). اندیشمند واقع‌گرا در مرحلهٔ دوم، به دنبال ریشه‌یابی مشکلات و کشف علل بحران‌ها می‌گردد و سعی می‌کند عوامل پنهانی و ساختاری آن‌ها را شناسایی کند (حقیقت و حجازی، ۱۳۸۹: ۳؛ برزگر و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۰).

این فرایند به ترسیم چارچوبی شناختی و مطالعهٔ عمیق‌تر در زمینهٔ شناسایی علل و پاسخ به این پرسش‌ها منجر می‌شود: چرا وضعیت موجود بحرانی است و یک وضعیت مطلوب چه ویژگی‌هایی دارد؟ (کریمی مله و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۷۹). در گام سوم، نظریه‌پرداز با تکیه بر یافته‌های خود، روایت ذهنی جامعهٔ آرمانی را تدوین می‌کند و تلاش می‌کند از وضعیت موجود به‌سوی وضعیت مطلوب حرکت کند. او با تلفیق علم و واقع‌گرایی، بینش جدیدی از سامان اجتماعی را ارائه می‌دهد و شالوده‌ای متفاوت با وضعیت موجود طراحی می‌کند (اسپریگنز، ۱۳۹۴: ۱۴۹ و ۱۷۴؛ کریمی مله و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۷۹). در گام پایانی، فرایند درمان یا بازبانی جامعه از بحران ارائه می‌شود. نظریه‌پرداز این مرحله را با پیشنهاد راهبردها و راهکارهای خروج از وضعیت بحرانی و سوق‌دادن جامعه به‌سوی چشم‌انداز مطلوب نهایی می‌کند (اسپریگنز، ۱۳۹۴: ۲۳۵). با کاربرست دو مدل تحلیل گفتمان و نظریهٔ بحران اسپریگنز، مدل مفهومی برای تجزیه و تحلیل مسئله و هدف پژوهش در شکل ۳ نشان داده شده است.

شکل ۳. مدل مفهومی پژوهش (منبع: نگارندگان)

ترکیب رویکرد «تحلیل گفتمان انتقادی لاکلا و موف» با «مدل بحران چهارمرحله‌ای اسپریگنز» در صورت استدلال‌پردازی روشمند می‌تواند چارچوبی مفهومی-روش‌شناختی یکپارچه برای واکاوی بحران هویت دینی و نزاع معنایی در جهان اسلام فراهم آورد. تحلیل گفتمان لاکلا و موف به پژوهشگر امکان می‌دهد تا منطق برساخت اجتماعی-زبانی هویت‌ها، سازوکارهای هژمونیک و فرایندهای مرزبندی «خود» و «دیگری» را از خلال دال‌های شناور، دال‌های مرکزی و زنجیره‌های دال مورد مذاقه قرار دهد. باین‌حال، این تحلیل به‌تنهایی غالباً از تبیین آشکار سازوکارهای علی و مراحل تکوینی بحران بازمی‌ماند و منطق زمانی-فرایندی برای فهم گذار از وضعیت تعادل به نقطه بحران و سپس به وضعیت بازسازی ندارد.

در نقطه مقابل، مدل بحران چهارمرحله‌ای اسپریگنز با ارائه چهار گام متوالی - ادراک و توصیف بحران، تشخیص و تبیین علل، ترسیم وضعیت آرمانی و ارائه راهکار چارچوبی علی-فرایندی برای نظم‌بخشی به تحلیل بحران فراهم می‌آورد، اما فاقد بستر تحلیلی کافی برای واکاوی عمیق منازعات معنایی، برهم‌کنش گفتمان‌ها و نقش صورت‌بندی‌های هژمونیک در بازتولید یا مدیریت منازعه است. بدین ترتیب، نیاز به یک پیوند روشمند میان این دو رویکرد پدید می‌آید: تحلیل گفتمان می‌تواند لایه معنایی، ساختاری و هژمونیک بحران را آشکار سازد؛ درحالی‌که مدل اسپریگنز چرخه علی و پیشنهادی حل بحران را مرحله‌بندی و نظام‌مند می‌کند. این پیوند نه یک ترکیب صوری، بلکه تلفیقی دیالکتیکی است که در آن، یافته‌های تحلیل گفتمان، ورودی‌های مرحله «تشخیص بحران» و «ریشه‌یابی علل» در مدل اسپریگنز را غنا می‌بخشد و برعکس، مراحل اسپریگنز مسیر تحلیلی را از صرف تفسیر گفتمانی به سوی ارزیابی عملیاتی و سیاست‌گذاری راهبردی هدایت می‌کند.

در بستر جهان اسلام معاصر، این چارچوب تلفیقی می‌تواند تقابل دو نظم معنایی را هم‌زمان از منظر «منطق گفتمان» و «چرخه بحران» توضیح دهد. از یک سو، گفتمان سلفی-تکفیری که بر غیریت‌سازی حداکثری، انحصارگرایی تفسیری و حذف مدارا تکیه دارد و از سوی

دیگر، گفتمان اصلاحی-تقریب‌گرای شیخ شلتوت که با نقد تعصب و برجسته‌سازی عقلانیت اجتهادی در پی بازسازی هژمونی وحدت و هم‌زیستی است. در این چارچوب، تحلیل گفتمان لاکلا و موف ساختار معنایی و مرزبندی‌های هویتی این دو گفتمان را بر ملا می‌سازد و مدل اسپریگنز، چرخه گذار از ادراک بحران تا بازسازی انسجام اسلامی را مرحله‌بندی و پیگیری می‌کند.

این هم‌نشینی «ساختار-فرایند»، نظم مفهومی منسجمی را شکل می‌دهد که نه تنها به نمایش شبکه‌های معنایی و مرزبندی‌های اجتماعی گفتمان‌ها می‌پردازد، بلکه مسیر تکوین، تداوم و امکان حل بحران‌های هویتی را نیز در قالبی روشمند و گام‌مند بازنمایی می‌کند. این تلفیق از یک سو شکاف میان تحلیل معنا و ساختار بحران را پر می‌کند و از سوی دیگر، فرایند سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری مبتنی بر فهم گفتمانی را امکان‌پذیر می‌سازد.

۴. یافته‌های توصیفی

۴-۱. جریان‌شناسی، سلفی‌گری تکفیری در جهان اسلام: هژمونی تکفیرگرایی ضدشیعی

جریان سلفیت تکفیری، پدیده‌ای پیچیده و چندلایه است که ابعاد معرفتی، ایدئولوژیک و ژئوپلیتیک آن، تحلیل را ناگزیر از بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری متکثر می‌سازد. در این میان، «هژمونی تکفیرگرایی ضدشیعی» به عنوان دال مرکزی این گفتمان عمل می‌کند؛ دالی که همه عناصر معنایی، روایی و عملیاتی پیرامون آن مفصل‌بندی شده است و سایر دال‌ها اعم از شناور یا فرعی معنای خویش را در نسبت با آن کسب می‌کنند (محمودی رجا، ۱۳۹۹؛ مرادی، ۱۳۹۷: ۱۴۰). هسته مرکزی اندیشه تکفیری برمبنای غیریت‌سازی و بازنمایی جهان ذهنی به‌گونه‌ای سامان می‌یابد که گوینده گفتمان، خود را تنها راه مشروعیت و نجات تبیین می‌کند. براین اساس، مفاهیمی مانند «جنگ مقدس»، «دارالایمان-دارالکفر» و «انحراف-اصلت» نه تنها ابزار روایت‌پردازی، بلکه عناصر پیونددهنده به دال مرکزی اند که تضاد هویتی را تقویت می‌کنند (حقیقت، ۱۳۹۰: ۵۴۰؛ ابراهیم‌نژاد، ۱۳۹۳: ۸۷). چنین منطق تمایزی، از طریق تقابل با گفتمان اسلام مقاومت (هلال شیعی)، به بازتولید افراط و اندیشه تندرو خوارچ‌محور در جغرافیای اسلامی یاری می‌رساند (نبوی و نجات، ۱۳۹۳: ۱۴۶).

تحول این غیریت‌سازی در تاریخ گفتمانی سلفیت تکفیری، ابتدا به دشمن بیرونی (استعمار) معطوف بود (همان: ۱۴۴، ۱۴۸)، اما تحولات منطقه‌ای، پیروزی انقلاب اسلامی و افزایش توان شیعی، جهت گفتمان را به غیریت‌سازی داخلی تغییر داد. به این ترتیب، «شیعه» به دیگری ممتاز در این گفتمان بدل شد و شیعه‌هراسی و ایران‌هراسی به عناصر شناور مهمی بدل شدند که با پیوند به دال مرکزی، معنای انسدادی یافتند (شریعتی، ۱۳۹۲: ۹۵-۹۸). این جابه‌جایی در مرزهای «خود» و «دیگری» با استفاده از حافظه تاریخی و بازخوانی راهبردی نصوص دینی تثبیت شد. رهبران فکری این گفتمان مانند الزرقاوی، شیعه را امت یهود و خائن و هم‌پیمان مسیحیان معرفی کردند و تقابل با آنان را حتی بر مبارزه با غرب مقدم دانستند (ابراهیم‌نژاد، ۱۳۹۳: ۶۶؛ الزرقاوی، ۱۴۲۷: ۴۹۰-۴۹۵، ۹۷). برخی نیز «بیداری شیعیان عراق» را تهدیدی بنیادین برای تسنن منطقه قلمداد کردند (حاجی یوسفی، ۱۳۸۷: ۱۸۳-۱۸۵) ایمن الظواهری نیز نبرد با شیعه را دشوارتر از ستیز با آمریکا ارزیابی می‌کرد (ظواهری، ۱۴۲۳: ۶۱-۶۶). این مواضع با ارجاع گزینشی به متون تاریخی و روایی تئوریزه می‌شد و اتهاماتی مانند انکار خلافت، سب صحابه، تحریف قرآن و شباهت اعتقادات به یهود که ریشه در آرای عامر شعبی و ابن تیمیه داشت، به مرکز استدلال گفتمان بدل می‌شد (عبدالوهاب، ۱۳۹۴: ۳۷؛ ابن تیمیه، ۱۹۸۶: ۳۶۴).

تکفیر به عنوان سازوکار محوری این هژمونی، هم در حذف نمادین و هم در حذف فیزیکی مخالفان نقش ایفا می‌کند و از حیث معنایی، کارکردی انسدادی دارد؛ چراکه مرز عبورناپذیری میان «خود» و «دیگری» برمی‌سازد (عدالت‌نژاد و نظام‌الدینی، ۱۳۹۰: ۱۸۳). به لحاظ تاریخی، تکفیر نخست در سنت خوارچ ظاهر و بعدها توسط ابن تیمیه به یک نظام تتوریک مستقل بدل شد. محمد بن عبدالوهاب آن را به سطح زبان سیاسی-دینی ارتقا داد و مصادیقش را به همه مخالفان گسترش داد (ستوده و خزائی، ۱۳۹۳: ۶-۷). سید قطب، با پیوند تکفیر به مفاهیم جاهلیت مدرن و فراموشی خداوند، آن را بر ضد نه تنها حکومت‌ها، بلکه افراد جامعه نیز بسط داد (کوپل، ۱۳۸۲: ۲۰؛ عدالت‌نژاد و نظام‌الدینی، ۱۳۹۰: ۱۸۴).

در دوران معاصر، دو قرائت عمده از تکفیر شکل گرفته است: نخست، قرائت سیاسی که اجرای قوانین سکولار را نشانه جاهلیت مدرن و خروج از ارزش‌های توحیدی می‌داند و تقابل با آن را وظیفه جریان‌های اسلام‌گرا معرفی می‌کند (دانشیار، ۱۳۹۳: ۷۸). دوم، قرائت ایدئولوژیک با الهام از وهابیت و آثار مودودی، ابن کثیر، فرج، ملاعمر، الزرقاوی و ابوعمر بغدادی که گروه‌های جهادی نئوسلفی مانند القاعده، الشباب، بوکوحرام، جندالله و داعش را ذیل خود تعریف می‌کند. در قرائت ایدئولوژیک، تکفیر راه احیای ارزش‌های اسلامی و تحقق خلافت تلقی شده و جهاد، هجرت، عملیات انتحاری و بمب‌گذاری به عنوان ابزار آن مشروعیت می‌یابد. افراط‌گرایی نئوسلفی، با گسترش دامنه تکفیر به کوچک‌ترین اختلافات اعتقادی، حتی مخالفان اهل سنت را نیز مرتد اعلام کرده و با شعار «کسی که به کفر کافر، کافر نباشد خود کافر است»، به منطق انسداد معنایی شدت بخشیده است (بخشی شیخ احمد و همکاران، ۱۳۹۳؛ نجفی فیروزجایی، ۱۳۸۲: ۲۳۸). شکل‌های مختلف خشونت سازمان‌یافته از بمب‌گذاری و حملات انتحاری تا هدم قبور، غارت اموال و اسارت زنان و کودکان در این منطق به عنوان جزء لاینفک «طهارت اعتقاد» معنا می‌یابد. از منظر تحلیل گفتمان لاکلا و موف، این انسداد معنایی یک گره معنایی پایدار است که با ادغام دال‌های شناور در زنجیره‌ای انسدادی، امکان فرم‌گیری گفتمان بدیل را به حداقل می‌رساند. مفصل‌بندی این گفتمان حول «هژمونی تکفیرگرایی ضدشیعی» به گونه‌ای انجام می‌شود که تنوع معانی بالقوه به ساختاری یکپارچه و هژمونیک بدل شود. این امر با تثبیت مرزهای خود-دیگری، گفتمان را به حقیقتی تغییرناپذیر بازنمایی و قدرت را در سطح نمادین و مادی بازتولید می‌کند. درنهایت، دال مرکزی مذکور نه فقط بنیان هویتی سلفیت تکفیری را تحکیم می‌کند، بلکه آن را به محوری راهبردی برای کنش سیاسی-خشونت‌آمیز بدل می‌سازد. این هژمونی با بسیج سرمایه‌های معنایی-تاریخی، مشروعیت ایدئولوژیک خشونت را تضمین می‌کند و با پیوند منطق تکفیر به ضرورت‌های سیاسی-ژئوپلیتیکی، چرخه تولید معنا و تولید قدرت را در این گفتمان همواره فعال نگه می‌دارد. درنتیجه، سلفیت تکفیری با تکیه بر ظاهرگرایی و حذف اجتهاد، نظامی نوین از غیریت‌سازی، طرد و تکفیر ایجاد کرده و در تداوم خود، نقش مهمی در شکل‌دهی به ژئوپلیتیک و تحولات هویتی جهان اسلام ایفا کرده است. مؤلفه‌های هنجاری و باورهای عقیدتی جریان‌های سلفی-تکفیری در شکل ۴ آمده است.

شکل ۴. محورهای عقیدتی و هنجاری جریان‌های سلفی - تکفیری (منبع: نگارندگان با اقتباس از فقیهی، ۱۳۷۷: ۱۴؛ آدمی و مرادی، ۱۳۹۴:

۴۸؛ عدالت‌نژاد و نظام‌الدینی، ۱۳۹۰: ۱۸۴؛ ابوزهره، ۱۳۸۶: ۵۹۳؛ روحی برندق و مرادی، ۱۳۹۴: ۱۰۵؛ آدمی و مرادی، ۱۳۹۷: ۵۸)

این رویکرد برخاسته از بنیان‌های فکری، معرفتی و نظام اندیشه‌ای ویژه‌ای است که ضمن تقلیل دین به نص‌گرایی متصلب و تفسیری حداقلی از امر قدسی، زمینه‌ساز برساخت و سازمان‌دهی کنش‌های تروریستی، رفتارهای تمامیت‌خواهانه و خاص‌گرایانه، در طول سالیان اخیر و در جغرافیاهای متکثر، در قالب اعمالی مانند عملیات‌های انتحاری و استشهادی علیه مسلمانان غیرهمسو با دستگاه فکری خود شده است. در ادامه، برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مبنایی این جریان برشمرده می‌شود.

۴-۲. تبارشناسی هژمونی تکفیرگرایی ضدشیعی

هژمونی تکفیرگرایی ضدشیعی، به‌عنوان دال مرکزی گفتمان سلفیت تکفیری، محصول یک فرایند تاریخی-معنایی طولانی است که می‌توان آن را در چهار مرحله اصلی با پیوندهای معرفتی، نهادی، هویتی و رسانه‌ای بازسازی کرد.

۱. **مرحله آغازین (پایه‌گذاری معرفتی):** این مرحله با انتشار و تثبیت اندیشه‌های احمدابن حنبل و ابن تیمیه در قرون میانه آغاز می‌شود؛ جریانی که در آن، عقلانیت و تأویل فلسفی به حاشیه رانده و به تابعی از نص، آن هم در قرائت ظاهرگرایانه تبدیل می‌شود. ابن تیمیه با طرح دیدگاه‌های صریح در تکفیر مخالفان عقیدتی و نفی مشروعیت کلیه بدعت‌ها، بنیان معرفتی انسداد معنایی را بنا نهاد و «غیریت فقهی-عقیدتی» را با منطق تکفیر پیوند زد (ابن تیمیه، ۱۹۷۱: ۳۸۶). این رویکرد، نظام معنایی اولیه برای نفی شیعه و مذهب‌های غیرهمسو را شکل داد.

۲. **مرحله تثبیت نهادی (ساختارسازی سازمانی-فقهی):** در قرون هجده و نوزده میلادی، آموزه‌های وهابی به رهبری محمد بن عبدالوهاب و حمایت سیاسی-نظامی خاندان سعودی، وارد فاز تثبیت ساختاری شد. در این مرحله، گفتمان تکفیر ضدشیعی از یک جریان عقیدتی پراکنده، به یک سیستم تبلیغی سازمان‌یافته با منابع مالی، نهادهای آموزشی و ابزارهای فقهی-فتوایی تبدیل شد. این نهادها با ترویج دال‌های اعتقادی-سیاسی، چارچوب معنایی لازم برای استمرار هژمونی تکفیر را فراهم و تکفیر شیعه را به یک هنجار دینی-سیاسی تثبیت‌شده بدل کردند (سمیعی و شریف یلمه، ۱۳۹۵: ۱۶۵).

۳. **مرحله بازتعریف هویتی (قطب‌سازی معاصر):** تحولات ژئوپلیتیک قرن بیستم، از جمله پیروزی انقلاب اسلامی ایران (۱۳۵۷) و اشغال افغانستان توسط شوروی (۱۳۵۸)، نقطه عطفی در بازتعریف هویت گفتمان سلفیت تکفیری ایجاد کردند. در این مقطع، «خود اصیل» به‌عنوان حامل «توحید ناب» و «دیگری منحرف» در قالب شیعه، صوفی یا جریان‌های ملی‌گرای مسلمان، بازتعریف و تقابل آن‌ها تشدید شد. این مرحله خصلت ضدشیعی گفتمان را از سطح عقیدتی صرف، به سطح راهبردی-سیاسی ارتقا داد و آن را در معادلات منطقه‌ای فعال کرد.

۴. **مرحله رسانه‌ای-ترویجی (جهانی‌سازی پیام تکفیر):** با ظهور پروژه خلافت داعش (۱۳۹۳) و بهره‌گیری وسیع از رسانه‌های ماهواره‌ای و شبکه‌های اجتماعی، هژمونی تکفیرگرایی ضدشیعی وارد فاز «جهانی‌سازی معنایی» شد. دال‌های شناوری مانند «خلافت»، «جهاد» و «طهارت جامعه» در قالب محتوای چندرسانه‌ای بازتولید و به گفتمان فراسرزمینی بدل شدند. این دوره تغییر کمیت را به کیفیت بدل کرد. تکفیر ضدشیعی نه تنها ابزار کنترل داخلی، بلکه سلاح بسیج فراملی برای جذب نیرو، مشروعیت‌بخشی به خشونت و حذف فیزیکی دیگران شد (سعدالدین، ۱۳۹۰: ۱۸۵، ۱۹۴-۱۹۵؛ نجف‌زاده، ۱۳۹۲: ۳-۵).

۴-۳. نقل‌گرایی ظاهرگرا و انسداد معنایی

پایه معرفتی این جریان بر نقل‌گرایی ظاهرگرا استوار است؛ رویکردی که هرگونه بازخوانی یا اجتهاد دینی را بدعت تلقی و از سپهر مشروعیت معنایی طرد می‌کند (نظام‌الدینی، ۱۳۹۳: ۱۷۴). این ظاهرگرایی در منطق گفتمانی، با ایجاد انسداد معنایی، میدان تفسیر را محدود و معانی متکثر بالقوه را به یک قرائت واحد تقلیل می‌دهد. احمد بن حنبل و ابن تیمیه، با ارائه خوانش‌های صلب و متن‌محور، نقشی محوری در مفصل‌بندی این معنا ایفا کردند؛ خوانشی که دال‌های شناوری مانند «خلافت» و «جهاد» را از معانی باز و چندلایه‌شان جدا کرد و در زنجیره‌ای معنایی محدود به حذف مخالفان و تطهیر جامعه جای داد (ابن تیمیه، ۱۹۷۱: ۳۸۶). در بسیاری از تحلیل‌های معرفتی، ریشه‌یابی این منطق به سنت روایت‌محور اسلامی و نظام اجتهادی متصلب آن بازمی‌گردد؛ الگویی که در آن، ترجیح مطلق نقل‌گرایی و رد عقلانیت، به انسداد

فضای معنا می‌انجامد (نظام‌الدینی، ۱۳۹۳: ۱۷۴). در مقام گفت‌وگو، این موضع، راهبردی برای غیریت‌سازی معرفتی است: هر تأویل یا نوآوری‌ای نه به‌عنوان امکان معنا، بلکه به‌مثابه «دیگری منحرف» و «بدعت‌گذار» شناخته می‌شود. بدین ترتیب، کنش‌های عقیدتی این جریان، نه صرفاً براساس منافع سیاسی یا فردی، بلکه بر مبنای پیوند با گفت‌وگو فقهی-تاریخی شکل می‌گیرند که ریشه‌ای بیش از دوازده قرن دارد (مجتهد شبستری، ۱۳۹۳: ۱۷۰).

در این چارچوب، رویکرد «اصل بر حرمت» به‌عنوان یک دال انسدادی، فضای تعامل با پدیده‌های نوپدید را به‌شدت محدود می‌سازد و فقط در صورت تصریح نصی، مجوز معنا صادر می‌شود. احمد بن حنبل، بنیان‌گذار این سنت فکری، با مفصل‌بندی مفهوم «تقلید از سلف» به‌عنوان معیار سنجش حقانیت، هرگونه اجتهاد یا تحول در فهم دین را به دال‌های منفی شرک و کفر پیوند می‌زند و بدین ترتیب، حدود هویتی درون‌گفتمانی را تثبیت می‌کند (نظام‌الدینی، ۱۳۹۳: ۱۷۸؛ مجتهد شبستری، ۱۳۹۳: ۱۷۸). در مرحله بعد، این تیمیه این انسداد را در قامت یک گفت‌وگو تمام‌عیار تشدید می‌کند، عقل و نقل را در دوگانه‌ای تعارض‌آمیز قرار می‌دهد و ایمان اصیل را صرفاً در امتثال بی‌چون‌وچرا به اقوال پیامبر و صحابه تعریف می‌کند؛ حتی اگر این اقوال با عقل در تعارض باشند (ابن تیمیه، ۱۹۷۱، ج ۱: ۱۷۸).

از منظر تحلیل گفتمانی، این دیدگاه فرایند «غیریت‌سازی مضاعف» را تغذیه می‌کند؛ زیرا علاوه بر طرد گفت‌وگوهای شیعی، به حذف روایت‌های سنی رقیب نیز می‌انجامد. روایت مطلق‌گرایانه و صورت‌گرای این جریان، فاصله‌گیری از نص را مستوجب مجازات می‌داند و دال‌هایی مانند «طهارت اعتقاد» را به کنش‌هایی برای حذف فیزیکی یا نمادین مخالفان متصل می‌کند (به نقل از کسرایی و داوری مقدم، ۱۳۹۴: ۱۸۵). عقل در این پارادایم، دالی فرعی و کم‌اعتبار محسوب می‌شود که فقط در چارچوب هژمونی شریعت می‌تواند مشروعیت بیابد (ابن تیمیه، ۱۹۷۱: ۳۸۶). این مفصل‌بندی معانی، هسته معرفتی گفت‌وگوهای افراط‌گرای معاصر، از بوکوحرام و الشبابت تا تحریرالشام را شکل داده است. این گروه‌ها با الحاق خود به زنجیره معنایی بسته و منسجم این سنت فکری، خشونت را نه به‌عنوان یک ابزار صرف، بلکه به‌مثابه بخشی جدایی‌ناپذیر از بازتولید هویت گفتمانی خود مشروعیت می‌بخشند؛ ساختاری که در آن «دیگری» هر که باشد جزئی ضروری از بقای معنا و انسداد هژمونیک تلقی می‌شود. آنان با شعار «کسی که به کفر کافر، کافر نباشد خود کافر است» دامنه قضاوت ایدئولوژیک را بسط داده و به بهانه امر به معروف و تصفیه جامعه از بدعت و فتنه، موج خشونت و حذف را در گستره جامعه اسلامی رواج داده‌اند (نجفی فیروزجایی، ۱۳۸۲: ۲۳۸). تمام صورت‌های خشونت سازمان‌یافته مانند بمب‌گذاری، حملات انتحاری، هدم قبور، غارت اموال و اسارت زنان و کودکان، در راستای حذف رهبران غیراصیل اسلامی، مشروع قلمداد می‌شود.

۵. تبیین شخصیت و مواضع سیاسی شیخ محمود شلتوت

۵-۱. بر ساخت شخصیت و زمینه تاریخی شیخ محمود شلتوت

شیخ محمود شلتوت را باید نه صرفاً محصول یک دوران، بلکه برساخته‌ای گفتمانی دانست که در پاسخ به پارادوکس دیرپای سنت و مدرنیته در جهان اسلام شکل گرفت. زیست‌جهان او، مصر اواخر قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم، عرصه مواجهه دو نیروی متقابل بود: استمرار مرجعیت سنتی و اقتدار علمای دینی از یک سو و بروز موج‌های نوگرایی، استعمار و رسوخ تمدن غربی به بافت اجتماعی و معرفتی مسلمانان از سوی دیگر (جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۷۵). در این بستر تاریخی و اجتماعی، دال مرکزی اندیشه او «تقریب مذاهب» و «اسلام عقلانی-اجتهادی» تکوین یافت تا پاسخی به این تنش ساختاری باشد (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷). تولد شلتوت در روستایی نزدیک رشید و پرورش او در مکتب سنتی قرآن و علوم دینی، سپس ورودش به دانشگاه الازهر به‌مثابه یک گره‌گاه تاریخی تولید معنا زمینه مفصل‌بندی مجموعه‌ای از دال‌های شناور مانند «عقلانیت اجتهادی»، «عدالت»، «شورا»، «مدارا» و «بازخوانی سنت» را فراهم آورد (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۹: ۳۵۵). این دال‌ها در گفت‌وگو او نه در حاشیه، بلکه در پیوندی ارگانیک با دال مرکزی قرار گرفتند و هسته معنایی واحدی را شکل دادند که بر نوسازی سنت و همگرایی مذاهب استوار بود.

از همان ابتدای فعالیت علمی، شلتوت به عنوان یک عامل گفتمانی منتقد و اصلاح‌گرا، به نقد الگوهای آموزشی، محتوای درسی و نگرش‌های فرقه‌ای پرداخت. رویکرد او ناظر به احیای «روح اجتهاد» و گشودن میدان برای بازاندیشی در فقه و دستگاه معرفتی اسلام بود؛ امری که در مقام یک دال انسدادی گفتمان او را در برابر جریان‌های افراطی و قشری قرار می‌داد (کریمی، ۱۳۸۷: ۴۶-۴۷). ارتقای او به معاونت (۱۹۵۷) و سپس ریاست الازهر (۱۹۶۱) را می‌توان به‌منزله لحظه هژمونیک این گفتمان دانست که در آن، دال‌های شناور یادشده به‌گونه‌ای مؤثر با مؤلفه‌های مدرن دولت و جامعه مفصل‌بندی شدند (جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۷۸).

در خوانش تبارشناسانه، کنش‌های شلتوت واکنشی به دو گفتمان مزاحم بود: نخست، «غیریت‌سازی» در برابر جمود سنتی و انفعال نسبت به چالش‌های مدرن؛ دوم، غیریت‌سازی در برابر جریان‌های افراطی و ضد وحدت که عقلانیت و همگرایی را تهدید می‌کردند (ابوالحسنی، ۱۳۸۴: ۱۲۹). او با اتخاذ موضعی انتقادی-آینده‌نگر تلاش کرد تا گذشته و اکنون را نه براساس مصلحت‌گرایی، بلکه در چارچوب یک بازخوانی اجتهادی و وحدت‌بنیان تفسیر کند. تعامل نزدیک او با عالمان و روشنفکران اهل سنت و شیعه، چه در جهان عرب و چه در ایران، نشان‌دهنده پیوند میان مدارا، تکررگرایی و بازاندیشی اخلاقی در سیاست دینی بود (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۵۶). آرمان کلان او بازتعریف شأن علما و نهادهای دینی در عصر جدید و پاسخ به پرسش تاریخی امت اسلامی درباره «امکان وحدت» بود. به این معنا که گره معنایی گفتمان شلتوت، احیای خرد و عدل در ساختار اجتماعی-سیاسی را ممکن می‌سازد (جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۷۹). میراث این گفتمان، زنده کردن سنتی مشتاق اجتهاد و الگوسازی از نهاد دینی به‌مثابه نهادی توانمند در پاسخ به نیازهای زمان است؛ الگویی که همچنان ظرفیت الهام‌بخشی برای مصلحان دینی و نظریه‌پردازان تمدنی دارد. این خوانش نشان می‌دهد شلتوت، با مفصل‌بندی دال‌های شناور حول دال مرکزی «تقریب مذاهب» و «اسلام عقلانی-اجتهادی»، موفق به ایجاد انسجام معنایی و تثبیت یک موقعیت هژمونیک در میدان گفتمانی زمان خود شد.

۲-۵. عقلانیت اجتهادی

دومین محور کلیدی در تبارشناسی شخصیت و کنش فکری-سیاسی شیخ محمود شلتوت، تمرکز او بر «عقلانیت اجتهادی» است که در گفتمان او نه به عنوان ابزاری محدود در فقه، بلکه به‌مثابه دال شناوری اجتماعی-سیاسی برای پاسخ به تحولات و نیازهای نوظهور امت اسلامی شناخته می‌شود (کریمی، ۱۴۰۲: ۷۴). این دال شناور معنای خود را از دال مرکزی گفتمان، یعنی «اسلام عقلانی-اجتهادی» می‌گیرد و در پیوند با دیگر عناصر معنایی، ساختاری منسجم برای بازاندیشی در مناسبات دین، جامعه و سیاست ایجاد می‌کند. از منظر شلتوت، اجتهاد به شرط پایبندی به اصول و قواعد قطعی، تجلی خرد جمعی و راه خروج از رکود معرفتی و جمود سنتی است. در این گفتمان، «عقل» و «وحي» به‌مثابه دو بال متکامل معرفت مفصل‌بندی می‌شوند. او برخلاف قرائت‌های ظاهرگرایانه که عقل را تابع منفعل نصوص می‌دانند، تأکید می‌کند که «نقل بدون عقل، بی‌مایه و کم‌فروغ است» و تفسیر معتبر آیات و روایات فقط با معیارهای عقلی ممکن است (شلتوت، ۱۳۷۹: ۱۱۳-۱۱۴).

دیگر دال‌های شناور این محور «عدالت»، «شورا»، «مقاصد شریعت» و «مصلحت» همگی در ذیل این مفصل‌بندی، یک گره معنایی شکل می‌دهند که مشروعیت سیاسی و دینی را بر پایه عقلانیت، عدالت و مشارکت عمومی تعریف می‌کند (ابوالحسنی، ۱۳۸۴: ۱۳۲). در فلسفه سیاسی شلتوت، اصل عدالت بنیان هرگونه مشروعیت است، فارغ از صورت‌های تاریخی حکومت مانند خلافت یا سلطنت. این راهبرد گفتمانی موجب غیریت‌سازی در برابر دو قطب شد: نخست، استبداد سیاسی و علمای وابسته که دین را ابزار قدرت و عدالت را نقض می‌کنند؛ دوم، گفتمان ظاهرگرا که عقلانیت را حذف و نص را از پویایی تاریخی‌اش جدا می‌سازد (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۶۴). نقد او به ابتذال دین در دست قدرت، پرده‌برداری از نقش سیاسی علما و مخالفت با فروکاست شریعت به سازوکار مشروعیت‌بخشی، نشان‌دهنده این منطق تمایز است.

در این چارچوب، صلاحیت رهبران دینی یا سیاسی نه بر نسب و انتصاب، بلکه بر توانایی تحقق عدالت، رجوع به شورا و رعایت مصالح عمومی استوار می‌شود. «مقاصد شریعت» شامل مصلحت، عدل، حفظ جان، مال و آبرو در منظومه معنایی شلتوت، معیاری فراروی برای جهت‌دهی به اجتهاد پویا و عقلانی است (کریمی، ۱۳۸۷: ۴۹-۵۰). نتیجه این مفصل‌بندی، شکل‌گیری الگویی هژمونیک است که در آن دین، بنیان نظام ارزشی و اخلاق قدرت را می‌سازد و سیاست، عرصه تحقق این اخلاق جمعی و تعریف منافع مشترک امت می‌شود (جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۸۳). به بیان تبارشناسانه، عقلانیت اجتهادی شلتوت تلاشی برای بازتعریف پیوند دین و سیاست بر پایه مشروعیت، عدالت و مصلحت مشترک الگویی است که هنوز در جوامع مسلمان ظرفیت الگوگیری دارد.

۵-۳. میراث ماندگار تقریب مذاهب اسلامی؛ پروژه وحدت تمدنی شلتوت؛ از نظریه تا نهادسازی

در چشم‌انداز نظری شیخ محمود شلتوت، «تقریب مذاهب» به عنوان دال مرکزی گفتمان، جایگاهی فراتر از یک ابتکار فقهی یا ابتکار دیپلماتیک میان نخبگان دینی دارد. او این دال را به مثابه هسته معنایی یک پروژه تمدنی می‌دید که هدف آن بازسازی بنیان‌های هویت اسلامی در مواجهه با بحران‌های چندلایه معرفتی، اجتماعی و سیاسی جهان اسلام بود. در این تفسیر، تقریب نه یک تاکتیک مقطعی، بلکه فرایندی هژمونیک برای بازتعریف روابط قدرت و دانش میان مذاهب و برای ایجاد الگوی نوینی از همزیستی درون‌دینی محسوب می‌شود (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۸۵؛ جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۸۷-۳۸۹).

از منظر تبارشناسی گفتمانی، شلتوت این پروژه را در بستر تاریخی‌ای مفصل‌بندی کرد که از یک سو، ستیزهای مذهبی و تکفیرگرایی به مثابه قرائت غالب در برخی جریان‌های سنتی و سیاسی سیطره داشت و از سوی دیگر، تجربه‌های تلخ استعمار، فروپاشی ساختارهای خلافت و بحران مشروعیت نهاد دین، ضرورت بازتعریف مرزهای هویتی را اجتناب‌ناپذیر ساخته بود. در چنین بستری، غیریت‌سازی مسلط بر الگوی انحصارگرایانه مواجهه با تنوع مذهبی استوار بود؛ الگویی که «دیگری» مذهبی را نه به عنوان امکان گفت‌وگو، بلکه به مثابه تهدیدی وجودی تلقی می‌کرد. شلتوت این منطق را واژگون ساخت و با جابه‌جایی «مرزبندی‌های خصمانه» به «مرزبندی‌های معرفتی - استدلالی»، گونه‌ای از غیریت‌سازی خلاق و سازنده را تثبیت کرد؛ صورتی از غیریت‌سازی که در آن، دیگری نه دشمن، بلکه شریک گفت‌وگو و تولید معنا به‌شمار می‌آید. در این سیاق، دال‌های شناوری همچون «وحدت در کثرت»، «فتوای جواز پیروی از مذهب جعفری»، «فقه مقارن» و «دارالتقریب» در قالب شبکه‌ای دلالتی در پیرامون دال مرکزی مفصل‌بندی شدند. این شبکه دلالتی، امکان «بازمعناسازی» تنوع مذهبی را فراهم آورد؛ به گونه‌ای که اختلافات اجتهادی نه عامل واگرایی، بلکه نشانه‌ای از غنای معرفتی و حقوقی گفتمان اسلامی تلقی شد.

فتوای تاریخی شلتوت مبنی بر جواز پیروی از مذهب جعفری، به عنوان یک گره معنایی کلیدی، نقش انسدادی-تثبیتی داشت. این فتوا، نه تنها مرزهای هویتی متصلب را شکست، بلکه به لحاظ معنایی، گفتمان «تکفیر» را به حاشیه راند و «مشروعیت تکرار» را به عنوان معنای غالب تحکیم کرد (شلتوت، ۱۳۷۹: ۲۲؛ کریمی، ۱۳۸۷: ۴۷). بر این مبنای، هر مسلمانی که به اصول ایمان—توحید، نبوت، معاد—پایبند است، فارغ از مذهب، داخل در امت اسلامی است (ابوالحسنی، ۱۳۸۴: ۱۳۰). این مبنای نظری به سطح نهادی نیز تسری یافت. شلتوت با ایجاد کرسی فقه مقارن در الازهر، تأسیس دارالتقریب، تدوین متون مشترک آموزشی و برگزاری نشست‌های دوره‌ای علما، اقدام به نهادینه‌سازی گفتمان تقریب کرد (ابوالحسنی، ۱۳۸۴: ۱۳۵؛ بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۶۷). در این سطح، مفصل‌بندی میان «عقلانیت اجتهادی»، «مدارا» و «تعامل نهادمند» به گونه‌ای انجام شد که خود این اقدامات، گره‌های معنایی جدیدی پدید آورد و بر پایداری هژمونی گفتمان تقریب افزود.

در سطح غیریت‌زدایی، شلتوت علل نزاع‌های معاصر را در سلطه تفسیرهای قشری و ظاهرگرایانه بر متون دینی جست‌وجو کرد (جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۸۲؛ بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۵۸). او این قرائت را عامل تولید هویت‌های ستیزه‌جو و ریشه بحران تکفیر دانست و در برابر آن، به دال انسدادی «عقلانیت اجتهادی» ارجاع داد که ظرفیت بستن میدان معنایی نزاع را به نفع هم‌زیستی دارد. تولیدات فکری او از تفسیر القرآن الکریم و فتاوی شلتوت گرفته تا فقه القرآن و السنة و الرسالة الاسلامیه نه تنها شاکله گفتمانی وحدت‌گرایی را تثویز کردند،

بلکه با پیوند دادن سطح نظری و عملی، در تربیت نخبگان و بازتاباندن پیام گفتمان تقریب در میدان‌های معرفتی و آموزشی جهان اسلام نقش‌آفرین شدند (کریمی، ۱۳۸۷: ۵۷؛ جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۹۴).

در جمع‌بندی، گفتمان تقریب شلتوت نمونه‌ای از هژمونیک‌سازی معنای وحدت است که با ترکیب عناصر نظری (عقلانیت، مدارا، مشروعیت‌تکثر) و نهادی (نهادهای گفتگو، فتوا، فقه‌مقارن) توانست بدیل مؤثری برای منطق طردآمیز تکفیری فراهم آورد. گره معنایی این گفتمان بر سه محور «احیای خرد و عدل»، «بازسازی هویت دینی» و «تعامل نهادمند» قوام یافت؛ الگویی که همچنان قابلیت بازخوانی برای عبور از بحران‌های فرقه‌ای و احیای تمدن نوین اسلامی را دارد (جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۸۶-۳۸۹؛ کریمی، ۱۳۸۷: ۴۷-۵۷).

۵-۴. کنش سیاسی و اجتماعی: مسئله فلسطین، استعمار و رسالت امت

در تحلیل گفتمان سیاسی شیخ محمود شلتوت بر مبنای چارچوب نظری لاکلا و موف، «تقریب مذاهب» به‌عنوان دال مرکزی، هسته‌ای است که تمام عناصر معنایی پیرامون آن مفصل‌بندی می‌شوند و شبکه‌ای گفتمانی با ظرفیت هژمونیک‌سازی معنای وحدت در میدان سیاست و اجتماع پدید می‌آورند. این دال مرکزی در عرصه عمل سیاسی با دال‌های شناوری مانند «اسلام عقلانی-اجتهادی»، «آزادی»، «عدالت»، «مقاومت» و «ضد استعمار» پیوند می‌خورد؛ از سطح یک ابتکار فقهی صرف فراتر می‌رود و به راهبردی تمدنی بدل می‌شود که در آن، وحدت مذهبی شرط و زمینه تحقق ارزش‌هایی مانند عدالت اجتماعی، رهایی از سلطه و کرامت انسانی است (جمشیدی، ۱۳۹۰: ۳۹۰؛ بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۸۹).

منطق غیریت‌سازی در این گفتمان بر دو محور موازی استوار است: استعمار و صهیونیسم به‌عنوان دیگری بیرونی که موجودیت و استقلال امت را تهدید می‌کند و استبداد داخلی به‌عنوان دیگری درونی که انسجام و عقلانیت سیاسی-اخلاقی را می‌فرساید. مرز «خود» در این چارچوب، «امت واحد، مقاوم و عدالت‌محور» است که در پیوند میان بحران‌زدایی مذهبی و عدالت‌خواهی تعریف می‌شود. شلتوت با اتخاذ سیاست فرافرقه‌ای و برقراری ارتباط فعال با مرجعیت‌های شیعه مانند آیت‌الله بروجردی و سید محسن حکیم، این مرزبندی را در سطح عملی تثبیت و از هرگونه مشروعیت‌بخشی به سلطه یا سازش با صهیونیسم پرهیز می‌کرد (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۷: ۳۸۹). در این شبکه معنایی، «اسلام عقلانی-اجتهادی» جایگاه دال انسدادی دارد؛ زیرا با مسدودکردن امکان سیطره گفتمان‌های قشری و ظاهرگرا، بنیان عقلانی و اجتهادی گفتمان تقریب را حفظ و سیاست را به خرد جمعی، عدالت و اخلاق پیوند می‌زند (کریمی، ۱۳۸۷: ۵۵). این عقلانیت اجتهادی مانند یک ابزار، زمینه بازخوانی تاریخی سنت و تطبیق آن با نیازهای سیاسی و اجتماعی معاصر را فراهم می‌آورد. از همین رو، در عمل سیاسی شلتوت، مفصل‌بندی میان دال مرکزی و دال‌های شناور نه تنها در سطح نظری و گفتمانی ارائه قرائتی وحدت‌گرا و عقلانی از شریعت، بلکه در سطح نهادی مانند تأسیس و حمایت از مراکز تقریب و در سطح میدانی مانند موضع‌گیری در قبال بحران فلسطین و نقد استبداد داخلی مشاهده می‌شود.

نتیجه این مفصل‌بندی، شکل‌گیری گره معنایی گفتمان سیاسی شلتوت است که سه محور «وحدت در کثرت»، «عدالت و آزادی» و «مقاومت اخلاقی» را در یک میدان معنایی منسجم به هم پیوند می‌زند. این گره معنایی ظرفیت آن را دارد که هژمونیک شود و بدیلی پایدار در برابر گفتمان‌های طردآمیز، فرقه‌ای و قدرت‌محور جهان اسلام عرضه کند. در این الگو، نهاد دینی حضوری فعال دارد، اما نه بخشی از ماشین قدرت، بلکه کنشگر اخلاقی و حافظ منافع کلان امت و سیاست، و نه ابزار تحکیم سلطه، بلکه عرصه تحقق ارزش‌های اخلاقی و انسانی دین است.

۶. یافته‌های تحلیلی

در دهه‌های اخیر، جهان اسلام با بحران گسترده تکفیر و روند فزاینده اسلام‌هراسی روبه‌رو بوده است. ظهور جریان‌هایی مانند داعش و القاعده همراه با گسترش تفسیرهای افراطی سلفیت تکفیری، شکاف‌ها و رویکردهای حذف‌گرایانه را در حوزه‌های سیاسی و فرهنگی تشدید کرده است. این رویکرد با انحصاری کردن مرزهای ایمان، نفی اجتهاد و تعقل و طرد سایر مذاهب اسلامی، تصویری خشن و واپس‌گرا از اسلام

در سطح جهانی ارائه داده که پیامدهایی مانند افزایش اسلام‌هراسی، بحران‌های امنیتی و تضعیف نهادهای دینی را به همراه آورده است. در این میان، تحلیل بحران و یافتن راه‌حل، نیازمند بازخوانی انتقادی ریشه‌ها و زمینه‌های معرفتی این جریان‌ها از منظر اندیشه‌های متفکرانی مانند شیخ شلتوت است؛ کسی که با نقد افراط‌گرایی، ظاهرگرایی و تکفیر، بر ضرورت تقریب مذاهب و بازگشت به عقلانیت و وحدت اسلامی تأکید می‌ورزد. در این چارچوب، مسئله و راهکارهای مربوط به حل آن، مبتنی بر تحلیل چندمرحله‌ای و روشمندی است که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

۶-۱. مشاهده و شناسایی بحران

در بررسی بحران‌شناسی سلفیت تکفیری و کارکرد گفتمانی-اجتماعی داعش، آنچه در مقام دال مرکزی نقشی هژمونیک می‌یابد، همانا «تکفیر» و مرزبندی رادیکال با دیگری است. این دال مرکزی، مرجعیت معنایی و هویت‌ساز گفتمان افراطی را شکل می‌دهد و تمامی دال‌های شناور مانند «بازگشت به سلف صالح»، «نفی بدعت»، «احیای خلافت»، «جهاد»، «ولاء و براء» و «اصلاح جامعه مسلمان» نیز در مدار همین دال سامان می‌یابند و درون شبکه‌ای از روابط معنایی مفصل‌بندی می‌شوند. این دال‌ها ذیل منطق ظاهرگرایی حاد، قطع ارتباط با سنت اجتهادی و انکار عقلانیت و تأویل، هویتی بسته، مطلق‌انگار و طردگرایانه از دین می‌سازند؛ به گونه‌ای که هرگونه قرائت مخالف اعم از شیعی، صوفی یا حتی اهل سنت غیرسلفی به مثابه «غیر» بیرون رانده و با تکفیر و اباحه خون مواجه می‌شود. خشونت رسانه‌ای، اعم از عینی و نمادین، به ابزار اقتدار و جلب مشروعیت کاذب در عرصه داخلی و نمایشی جهانی بدل می‌شود؛ تا آنجا که نمایش خشونت عربان و عملیات بی‌رحمانه به پیشران مشروعیت‌بخشی گفتمان داعش تبدیل می‌شود.

نتیجه این روند، ترسیم و تقویت تصویری واژگون، هراس‌آور و ضدانسانی از اسلام در رسانه‌ها و افکار عمومی جهان است. این امر به «اسلام‌هراسی» و تشدید حساسیت‌های امنیتی و سیاسی علیه مسلمانان می‌انجامد. در سطح درون‌دینی، چنین رویکردی موجب انفصال اجتماعی، گسست نهادی، کاهش مشروعیت دینی و سیاسی، تقویت اختلافات فرقه‌ای و فروپاشی سرمایه اجتماعی امت اسلامی می‌شود. ریشه‌های معرفتی-فقهی این بحران در انحصارطلبی فهم دینی، التزام بی‌قید به ظاهر متون، نفی اجتهاد و تأویل و اتکا به سنت سلفیت ابن تیمیه‌ای و وهابی‌مآبانه نهفته است. این رویکرد با وانهادن عقلانیت، انعطاف‌پذیری و پذیرش کثرت قرائت‌ها، زمینه را برای خشونت مستمر و فقه تکفیر فراهم می‌آورد؛ بنابراین بحران کنونی نه صرفاً بحران سیاست و امنیت، بلکه بحرانی عمیق در بنیادهای معرفتی، معنایی و گفتمانی دین است که بستر تولید و تداوم «غیریت‌سازی» افراطی و خشونت ساختاری علیه اجزای جامعه اسلامی و سپس علیه کلیت تصویر اسلام را فراهم می‌سازد.

در برابر این ساختار، اندیشه وحدت‌گرایی شیخ شلتوت، دال‌های مرکزی‌ای مانند «تقریب مذاهب»، «عقلانیت دینی» و «احترام به تکثر» را مرجع معنا قرار می‌دهد و راهبردی عقلانی-اجتهادی ارائه می‌کند. این رویکرد ضمن واکاوی و نقد بنیادهای معرفتی گفتمان تکفیری، بر ضرورت التزام به روح عقلانی و اخلاقی شریعت و پذیرش گفتگو، اجتهاد و پلورالیسم در تفسیر آموزه‌های دینی تأکید می‌کند. تحلیل شلتوت بحران را به سطح معنایی و انسداد گفتمانی فرومی‌کاهد و راه‌حل را بر مبنای مفصل‌بندی دال‌هایی مانند «وحدت»، «اجتهاد»، «گفتگو»، «اخلاق‌مداری» و «تقریب» استوار می‌سازد. این نگاه با تأکید بر کارکرد انتقادی و گشودگی فکری، مواجهه با بحران را فراتر از حل ظواهر خشونت می‌بیند و به بازیابی ظرفیت‌های بنیادین اسلام و عبور از انسداد معنایی و معرفتی در امت اسلامی می‌اندیشد.

در الگوی تحلیلی اسپریگنز، بحران در مرحله نخست نه یک رخداد گذرا یا بدون امنیت عینی، بلکه گسیختگی در شبکه دال‌های معنایی و بنیاد هویتی-تفسیری جامعه تلقی می‌شود. از این منظر، تحلیل بحران داعش و سلفیت تکفیری با روش تحلیل گفتمان و فهم مفصل‌بندی‌های معنایی، آسیب‌شناسی و کارکردهای گفتمان افراطی را آشکار می‌کند. راه‌گذار به جامعه آرمانی، تحول در دال مرکزی هویت اسلامی است؛ جایی که آموزه‌های عقلانی و وحدت‌گرایی شلتوت و گفتمان تقریب، بستر احیا و درمان بحران را فراهم می‌سازد و امکان بازگشت به گشودگی و تنوع را مهیا می‌کند. این خوانش نشان می‌دهد حل بحران نیازمند تصحیح بنیادهای گفتمانی، احیای معنای جمعی

و رهایی از سلطه دال‌های «تکفیر» و «انحصار» است. شلتوت به‌مثابه نمونه تاریخی روشن، گفتمان مقابله با افراط را نه از مسیر طرد، بلکه با بازیابی منطق عقلانی، اخلاقی و تقریبی ممکن می‌سازد و بحران تکفیر را از سطح خشونت به سطح تفاهم معنایی-اجتماعی ارتقا می‌دهد.

۲-۶. تشخیص علل بحران

در امتداد همین ساختار معنایی بحرانی، علل و ریشه‌های بحران تکفیر و افراط‌گرایی را باید درهم‌تنیدگی چندین لایه معرفتی، فقهی و اجتماعی جست‌وجو کرد. نخست، تفسیرهای افراطی و گزینشی از آموزه‌های دینی که با تأکید افراطی بر ظواهر و لفظ‌گرایی و حذف ظرفیت‌های عقلانی و اجتهادی سنت اسلامی، الگوی انحصاری فهم دین را تثبیت می‌کند. این روند با برساختن مرزهای هویتی صلب، مبنای طرد، حذف و غیریت‌سازی ساختاری را فراهم می‌آورد (زاهدی، ۱۳۹۱: ۹؛ لوهلکر، ۱۳۹۷: ۱۲۹-۱۴۵). نقطه عزیمت این قرائت، تقلیل کلیه متون و روایات به منظومه‌ای ایدئولوژیک و ازپیش‌تعریف‌شده است که در آن، هر مخالف داخلی یا خارجی، به‌مثابه «دیگری» مطرود و خارج از دایره امت اسلامی تلقی می‌شود (منوچهری، ۱۳۹۰: ۱۱۵). این فرایند ریشه در بحران معنا و گسست ظرفیت‌های گفتگویی و تعامل‌محور بطن سنت اسلامی دارد.

ضعف کنش جمعی و ناکارآمدی نهادهای رسمی و سنتی مذهبی در ارائه تفسیر عقلانی و زمان‌مند از دین و ناتوانی در پاسخگویی به نیازهای مدرن جامعه، بستر استمرار و تعمیق این بحران را فراهم می‌سازد؛ به‌ویژه آن‌گاه که این نهادها به‌جای ایفای نقش کنشگری فعال و تعامل‌زا، به حاشیه رانده یا از مشروعیت عمومی تهی می‌شوند (کاظمی و همکاران، ۱۴۰۳؛ علی‌بخشی، ۱۳۹۴: ۱۶-۱۵). بر بستر چنین شکاف‌های عمیق معرفتی و نهادی‌ای، متغیرهای برون‌زا نظیر نفوذ پروژه‌های سیاسی و استعمارگرایی، گسترش سیاست‌های تفرقه‌افکن و همچنین تشدید شکاف‌های اجتماعی-اقتصادی و احساس محرومیت مضاعف نزد بدنه امت اسلامی، نقشی تشدیدکننده در شکل‌دهی و انباشت بحران ایفا می‌کند (برزگر، ۱۳۸۳: ۴۹؛ اسپریگنز، ۱۳۹۴: ۸۴-۶۵).

شیخ شلتوت در رهیافت انتقادی خود، افزون بر تأکید بر عقیم‌بودن تفسیرهای انحصارطلبانه و ظاهرگراییانه، ریشه بحران را در فروبستگی عقلانیت دینی، تناقض در مفصل‌بندی دال‌های دینی و نبود بستر گفتگوی اصیل می‌بیند. به باور او، زمانی که سنت اجتهاد و عقلانیت به حاشیه رانده شده و جای خود را به مطلق‌گرایی و جمود سپرده باشد، جامعه اسلامی از پویایی و تحول‌پذیری تهی می‌شود و زمینه برای سلطه قرائت‌های افراطی و ستیزه‌جویانه فراهم می‌شود. او همچنین بر مسئولیت تاریخی نهادها و عالمان رسمی در بازیابی هویت عقلانی، اخلاقی و تعاملی اسلام تأکید دارد و ضعف عملکرد این نهادها در پاسخگویی به بحران‌های فکری یا اجتماعی را عاملی مضاعف در گسترش و تعمیق بحران می‌داند. بر همین اساس، شلتوت بحران را نه صرفاً یک بیماری فکری یا عقیدتی، بلکه ساختاری چندلایه می‌داند که ناشی از انسداد ظرفیت‌های عقلانی شریعت، ضعف نهادهای اجتماعی و گسست در انتقال و بازتولید روایت اصیل از دین است.

از این منظر، راه‌حل در احیای عقلانیت، بازخوانی پویا و تاریخی از میراث اسلامی و ارائه تفسیرهای پذیرای کثرت و تنوع جستجو می‌شود. درمجموع، تحلیل انتقادی علل بحران بر بستر الگوی اسپریگنز و با تکیه بر سنت اندیشه‌ای شیخ شلتوت نشان می‌دهد ریشه‌های بحران، مرکب و چندبعدی‌اند و هرگونه رویکرد درمانی، ناگزیر از مواجهه با بنیادهای معنایی، نهادی و اجتماعی آن خواهد بود.

۳-۶. ترسیم جامعه آرمانی و تصویر وضعیت مطلوب

در امتداد مفصل‌بندی بحران و شناسایی ریشه‌ها، آرمان‌شهر و وضعیت مطلوب در دو منظومه فکری سلفیت تکفیری و اندیشه وحدت‌گرای شلتوت به دو قطب متضاد بدل می‌شود. سلفیت تکفیری با اتخاذ رهیافتی آرمان‌گرایانه و تقدس‌محور، جامعه‌ای یک‌دست، پاک و به‌زعم خود منطبق با صدر اسلام را هدف می‌گیرد که در آن، هرگونه اجتهاد نواندیشانه، تعقل‌گرایی و حتی تجربه تاریخی گذشته یا مدرن طرد و حذف می‌شود. تنها تمکین بی‌چون‌وچرا و اطاعت از خوانش خاص و محدود سلفی، مجاز و مشروع دانسته می‌شود (سمیعی و شریف یلمه، ۱۳۹۵: ۱۶۵). این نگرش، بازگشت به خلافت نخستین، نفی هرگونه بدعت و تحریم هر آنچه تجدد و تحول است را به ستون فقرات خود بدل می‌سازد و هر عامل تنوع و تکرر فهم را به‌مثابه انحراف، فرقه‌گرایی یا حتی کفر می‌انگارد. درنتیجه نه‌فقط اجتهاد، بلکه خود ظرفیت

«زیستن در اکنون» نیز زیر تیغ تکفیر و انکار قرار می‌گیرد. چنین جامعه‌ای ویران‌شهری است که در آن انسداد عقلانیت، حذف نظام‌مند دیگری و تعطیلی گفتگو بستر اصلی نظم اجتماعی و سیاسی را تشکیل می‌دهد. این پروژه با تکیه بر یادمانه‌ای ابزار و سیال از گذشته، «جامعه مطلوب» را در افق جدا از تاریخ و اجتماع معاصر ترسیم می‌کند و در عمل خشونت سازمان‌یافته، سرکوب عقلانیت و میل پایان‌ناپذیر به پاک‌سازی دینی-هویتی را دنبال می‌کند.

در نقطه مقابل، در اندیشه تقریب‌گرا و گشودگی محور شلتوت، جامعه آرمانی نه در انحصار و تقدس‌سازی، بلکه در هم‌بستگی، تقریب و احترام متقابل میان امت اسلامی تعریف می‌شود. چنین جامعه‌ای عقلانیت را محور فهم و اجتهاد می‌داند و از ظرفیت‌های تاریخی و کلامی برای حل معضلات معاصر بهره می‌گیرد. تمایزات مشروع و تنوع در قرائت‌ها و روش‌های تفسیری، نه عامل تفرقه، بلکه بستری برای غنای فکری و غلبه بر شکاف‌ها تلقی می‌شود (علیزاده موسوی، ۱۳۹۱: ۳۰). شلتوت امت اسلامی را یک «کل متکثر» اما درعین حال «متحد» می‌شمارد که در آن گفتگو، تساهل، مدارا و نفی تعصب، نه تنها ارزش اخلاقی، بلکه شالوده‌های بنیادی سامان‌بخشی روابط اجتماعی و فکری هستند. هدف نهایی در این منظومه، نه بازگشت به گذشته‌ای موهوم و نه حذف مدرنیته، بلکه احیای تمدن اسلامی بر پایه‌های وحدت، عقلانیت، توسعه دانایی و درک عمیق از روح شریعت است. درنهایت، این افق فکری به انسجام و همبستگی امت، عبور از انشقاق و افراط‌گرایی و شکل‌گیری جامعه‌ای پویا، خردورز، گشوده به گفتگو و توانا در حل مسالمت‌آمیز تعارضات از مسیر عقل و اخلاق منجر می‌شود.

۴-۶. ارائه درمان و راهبردهای عبور از بحران

در امتداد تحلیل زنجیروار بحران‌شناسی سلفیت تکفیری و بازخوانی مراحل مدل اسپریگنز، مرحله چهارم -یعنی درمان و راهبردهای عبور از بحران- جایگاهی محوری و بنیادین می‌یابد. در این مرحله، منظومه فکری شیخ شلتوت با بنیان‌گذاری بر گفتمان تقریب، اجتهاد عقلانی و سازوکارهای تعامل سازنده، راهبردهایی عملیاتی و نظری برای گذار از بحران موجود در جهان اسلام ارائه می‌دهد. اساس این چارچوب، انتقال محور معنا از دال مرکزی «تکفیر محض» و «شیعه‌ستیزی» به دال‌های وحدت‌محور، نظیر «تقریب مذاهب»، «عقلانیت» و «تعامل انتقادی» است؛ امری که فقط از رهگذر اصلاح بنیادهای معنایی و مفصل‌بندی جدید منظومه دینی و اجتماعی اسلامی دست‌یافتنی می‌شود (تاجیک، ۱۳۸۴: ۶۱؛ شلتوت به نقل از علیزاده موسوی، ۱۳۹۱: ۳۰).

پروژه تقریب مذاهب اسلامی، همان‌گونه که شلتوت و همفکرانش طرح‌ریزی کردند، نقطه عزیمت درمان بحران‌های فرقه‌گرایی و خشونت است. اقداماتی مانند به رسمیت شناختن فقه جعفری در مراکز علمی اهل سنت، اصلاح نظام آموزشی دینی با ورود اندیشه عقلانی و دانش نقدگرایی، بازاندیشی در شیوه‌های تفسیر متون دینی و ترویج روح گفتگو و تحمل دیگراندیشی، همگی ابزارهایی مؤثر برای بازسازی سرمایه اجتماعی و مشروعیت نهادهای دینی-آموزشی به شمار می‌آیند. این تدبیرها با اثرگذاری مستقیم بر شبکه معنا، فرایند غیریت‌سازی و طرد را کم‌رنگ و مسیر همبستگی و مشارکت را تقویت می‌کنند؛ به گونه‌ای که در بازنمایی تحلیل گفتمان، دال‌های شناور خشونت و انشقاق، جای خود را به دال‌های سازنده و همگرایی گفتگو، اجتهاد و وحدت می‌سپارند.

از سوی دیگر، مقابله فعال و انتقادی با تفسیرهای تکفیری و نقد مبنایی خوانش‌های ظاهرگرایانه، در کنار واکاوی و مهار انگیزه‌های سلطه‌جویانه قدرت‌های بیرونی و پروژه‌های بیگانه‌ساز، دو مسیر مکمل برای رفع بحران و پیشگیری از بازتولید آن هستند. تقویت آگاهی انتقادی، تربیت نخبگان گفتگومدار و تأسیس نهادهای علمی مستقل و حامی اجتهاد و عقلانیت، محورهای راهبردی در جهت توانمندسازی جامعه برای مصونیت در برابر امواج جدید افراط‌گرایی و تفرقه‌اند. برجسته‌کردن گفتمان تقریب، نه صرفاً یک لایه تزئینی در فضای گفتمانی، بلکه شرط لازم برای بازبانی هویت جمعی و معناداری مجدد به «امت اسلامی» در بستر بحران‌های پیچیده معاصر است. درواقع، درمان بحران بدون جابه‌جایی مرکز معنا از «تکفیر-طرد» به «تعامل-تقریب» ممکن نیست و هرگونه راهکار صرفاً امنیتی یا نمادین، فقط موجب تأخیر در انفجار بحران‌های نوین خواهد شد.

شیخ شلتوت خود در عمل، با فتاوای تاریخی و نوآورانه وحدت‌بخش و نواندیشانه‌اش و نیز بازتعریف مناسبات عقل، نقل و جامعه، نشان داده است که بازگشت به عقلانیت و اخلاق اسلامی و پذیرش تنوع شرعی و فکری، شرط اساسی رهایی از بحران است. او وحدت، اجتهاد، گفتگو و احترام متقابل را دال‌های مرکزی گفتمان خود قرار می‌دهد و عبور از بحران را در مفصل‌بندی هوشمندانه همین دال‌ها می‌بیند. از منظر تحلیل گفتمان، پیروزی این روایت بر روایت تکفیری، منوط به هژمونی‌یافتن گفتمان تقریب و تقویت ظرفیت‌های گفتگو در سپهر علمی، اجتماعی و سیاسی است. به این معنا که تولید معنا و ساخت هویت اجتماعی باید با تکیه بر انتخاب‌های آگاهانه، گشودگی عقلانی و نقد ساختارهای بسته و ایستای سلفیت و ذهنیت افراطی باشد.

در جمع‌بندی نهایی، نظریه گفتمان و مدل بحران‌شناسی اسپریگنز نشان می‌دهد پیش‌شرط درمان، تمرکز بر تحولات معنایی، بازسازی دال مرکزی، مجاب‌کردن نهادها به بازآفرینی نقش انتقادی خود و سرمایه‌گذاری بر اصلاح قرائت‌های مذهبی به سود منطق تقریب است. اندیشه شلتوت، با تأسیس منظومه‌ای وحدت‌جویانه و تعقل‌محور، نه تنها شالوده مرجع راهبردی برای خروج از بن‌بست و بحران امروزی را روشن می‌سازد، بلکه الگویی مؤثر برای جامعه مسلمان معاصر در گذار از وضعیت ناامن و بحرانی به سوی جامعه‌ای عقلانی، روادار، متحد و مقتدر ارائه می‌کند.

۷. نتیجه‌گیری

گفتمان سلفیت تکفیری و گفتمان تقریب‌گرایانه شیخ محمود شلتوت، دو افق کاملاً متضاد در حوزه اندیشه سیاسی و دینی معاصر جهان اسلام را نمایندگی می‌کنند. جریان تکفیری با دال مرکزی «توحید خالص-حاکمیت الله» خود را مدعی خلوص الهی و بازگشت به اسلام نخستین معرفی می‌کند، اما این صرفاً ادعایی است که بر پایه تفسیر نادرست، برداشت سطحی و قرائت گزینشی از آموزه‌های الهی شکل گرفته است. این رویکرد انحصاری، طردگرا و غیریت‌ستیز، با استناد ناصحیح به متون اسلامی، نگرشی خشونت‌آمیز پدید آورده که انجام انواع کنش‌های غیرانسانی-مانند حملات انتحاری، بمب‌گذاری و ترور- را علیه شیعیان و حتی مسلمانان اهل سنتی که مانند آنان نمی‌اندیشند، مشروع جلوه می‌دهد. دال‌های شناور این گفتمان، از جمله «جهاد»، «بدعت» و «تکفیر»، زنجیره‌ای معنایی می‌سازند که حذف سیستماتیک مخالفان مذهبی را به عنوان یک ضرورت ایدئولوژیک تثبیت و هرگونه تنوع معرفتی را تهدیدی علیه «خلوص دینی» بازنمایی می‌کنند. پیامد این انسداد معنایی، تعمیق شکاف‌های درون‌دینی و متزلزل شدن بنیان‌های هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در جهان اسلام است.

در نقطه مقابل، گفتمان شلتوت با دال مرکزی «تقریب مذاهب» و دال‌های شناور «اسلام عقلانی و اجتهادی»، «عدالت اجتماعی»، «مدارا» و «بازآفرینی سنت»، زنجیره‌ای وحدت‌بخش و هم‌گرایانه را مفصل‌بندی می‌کند. وی با تأکید بر نقاط مشترک توحیدی میان مسلمانان، به جای تمرکز بر اختلافات، رویکردی گفتگو‌محور و روابطی مسالمت‌آمیز میان مذاهب اسلامی را پیشنهاد می‌دهد. در این چارچوب، «دیگری» نه دشمن هویت امت، بلکه همکار در ساخت امت واحد اسلامی است و تنوع فکری و فقهی به فرصتی برای تقویت تمدن اسلامی بدل می‌شود.

در چارچوب مدل بحران‌شناسی اسپریگنز، مرحله نخست تشخیص بحران است که در اینجا عبارت است از گسترش گفتمان انحصاری، طردگرا و خشونت‌محور تکفیری و فروکاستن هویت اسلامی به معیارهای صلب خودی/غیرخودی. مرحله دوم، تبیین علل بحران، شامل چهار عامل اساسی است: انحصارگرایی معرفتی، شکاف‌های اجتماعی-اقتصادی، ضعف نهادهای دینی در تولید عقلانیت و گفتگو و بهره‌برداری سیاسی داخلی و خارجی از این وضعیت. مرحله سوم، ترسیم جامعه مطلوب در اندیشه شلتوت است که جامعه‌ای متکثر، خردمحور، عدالت‌مدار و صلح‌طلب را شامل می‌شود؛ جامعه‌ای که در آن تقریب مذاهب، اجتهاد عقلانی، عدالت اجتماعی و مدارا به اصول بنیادین نظام دینی بدل شده‌اند. مرحله چهارم، راه درمان بحران، در گرو انتقال معنای مرکزی از دال‌های حذف‌محور به دال‌های وحدت‌بخش و نهادینه‌سازی این تغییر در نظام آموزشی، رسانه‌ای و ساختارهای فقهی است.

براساس یافته‌های این پژوهش، اندیشه‌های شیخ شلتوت سه مزیت بنیادین دارد: نخست، تثبیت «عقلانیت اجتهادی» به عنوان دال هژمونیک در برابر ظاهرگرایی و خشونت‌گرایی مذهبی؛ دوم، ارتقای تقریب مذاهب از یک پروژه فقهی محدود به راهبرد تمدنی با گستره

اجتماعی و فرهنگی گسترده؛ و سوم، عملیاتی‌سازی این گفتمان در قالب نهادهایی مانند دارالتقريب و صدور فتاوی وحدت‌گرا که می‌توانند به‌مثابه ابزارهای عملی مقابله با گفتمان تکفیری عمل کنند.

براین اساس، راهبردهای پیشنهادی با مبنا قراردادن اندیشه تقریب مذهبی شیخ شلتوت برای برون‌رفت از وضعیت بحران‌آمیز و گسترش روزافزون تفکرات تکفیری در جهان اسلام به شرح زیر است:

۱. **بازتعریف دال مرکزی امت اسلامی** با جایگزینی «تکفیر» به جای «تقريب» از رهگذر ایجاد محتوای منسجم آموزشی، خطابه‌ای و رسانه‌ای که پیام وحدت و همگرایی را در سطح امت اسلامی بازتولید کند؛

۲. **تقویت عقلانیت اجتهادی و مقابله با ظاهرگرایی** از طریق توسعه فقه مقارن، تربیت فقیهان گفتگومدار و ایجاد فرصت‌های آموزشی مشترک برای طلاب و روحانیان مذاهب مختلف؛

۳. **نهادینه‌سازی گفتگو و تعامل ساختاری** به‌واسطه تأسیس مراکز تقریب منطقه‌ای و ملی که توانایی اجرای پروژه‌های مشترک علمی، دینی و اجتماعی را داشته باشند؛

۴. **بازتعریف مرز خود و دیگری** بر مبنای هویت مشترک توحیدی و حافظه تمدنی اسلامی تا اختلافات فقهی در جایگاه طبیعی خود قرار گیرند و به شکاف هویتی بدل نشوند؛

۵. **توانمندسازی نخبگان گفتگومحور و میانه‌رو** از طریق برنامه‌های آموزشی، پژوهشی و فرهنگی که قدرت تولید و هژمونیک‌سازی گفتمان تقریب را افزایش دهند؛

۶. **قطع شبکه‌های مالی، سیاسی و رسانه‌ای حامی خشونت تکفیری** با استفاده از ابزارهای حقوق بین‌الملل، همکاری‌های فراملی و شفاف‌سازی منابع پشتیبان این جریان‌ها.

اجرای این محورها نه تنها زمینه عبور از انسداد و خشونت محوری گفتمان تکفیری را فراهم می‌آورد، بلکه مسیر احیای همگرایی تقریبی، بازسازی اعتماد درون دینی و تقویت سرمایه اجتماعی امت اسلامی را نیز هموار می‌سازد.

۸. مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

۹. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۱۰. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۱. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۲. منابع

- اباذری، عبدالرحیم (۱۳۸۷). تقریب در سیره و نگاه عالمان. مطالعات فقه تربیتی، ۶، ۱۰۱-۱۲۲.
- ابراهیم‌نژاد، محمد (۱۳۹۳). داعش: دولت اسلامی عراق و شام. قم: دارالاعلام المدرسه اهل‌بیت.
- ابن تیمیه، ابوالعباس تقی‌الدین احمد (۱۹۷۱). در تعارض العقل والنقل. به کوشش محمد رشاد سالم. جمهوریة العربیة المتحدة: دارالکتب.
- ابوالحسنی، رحیم (۱۳۸۴). شیخ محمود شلتوت: آیت شجاعت. اندیشه تقریب، ۱۱۵، ۱۳۷-۱۱۵.
- ابوزهره، محمد (۱۳۸۶). سلفیان. ترجمه علیرضا ایمانی، در: فقه اهل تسنن. قم: نشر ادیان، صص ۵۹۱-۶۲۲.

- اسپریگنز، توماس (۱۳۹۴). فهم نظریه‌های سیاسی. ترجمه فرهنگ رجبی. تهران: آگاه.
- اکوانی، حمدالله، نیکفر، جاسب، مجاهدزاده، محمد، و کرمی، مرضیه (۱۴۰۱). مبانی فکری طالبان براساس روش جستاری اسپریگنز، از فروپاشی تا قدرت‌یابی مجدد. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، ۲۱، ۲۵۷-۲۸۲.
- ایماندار، حمید، مظفری، حسین (۱۳۹۸). چالش‌های درونی سلفیه در تنقیح مبانی کلامی و عقیدتی با محوریت پدیده تکفیر و جوانب آن، فصلنامه آینه معرفت، شماره ۵۸: ۵۹-۸۴.
- آدمی، علی و مرادی، عبدالله (۱۳۹۴). چیستی افراط‌گرایی در اسلام سیاسی: ریشه‌های هویتی و کنش هنجاری. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۳(۳)، ۵۹-۲۹.
- بخشی شیخ احمد، مهدی، بهاری، بهنام، و وهاب‌پور، پیمان (۱۳۹۳). بررسی ایدئولوژی گروه تکفیری-وهابی دولت اسلامی عراق و شام. فصلنامه علوم سیاسی، ۱۶(۶).
- برزگر، ابراهیم (۱۳۸۳). مسئله فلسطین در اندیشه سیاسی اسلام معاصر و روش جستاری اسپریگنز، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، دوره ۶، شماره ۱۲: ۴۵-۷۵.
- برزگر، ابراهیم، خرمشاد، محمدباقر، رهبر، عباسعلی، و عالی‌شاهی، عبدالرضا (۱۳۹۹). کژکارکردهای وهابیسیم و تعمیق شکاف بن سلمان با وهابیون عربستان سعودی. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۳۹، ۱۷۷-۲۰۴.
- بی‌آزار شیرازی، کریم (۱۳۷۷). همبستگی مذاهب اسلامی، تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، چاپ اول.
- بی‌آزار شیرازی، کریم (۱۳۷۹). شیخ محمود شلتوت طلایه‌دار تقریب. تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی. چاپ اول.
- پیشوایی، سیدمحمدهادی (۱۳۹۸). رویکرد نوسلفی و از بین بردن ظرفیت تمدنی فقه سیاسی اهل سنت، دوفصلنامه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۲، شماره ۲: ۱۵۱-۱۷۸.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴). مدیریت بحران: نقدی بر شیوه‌های تحلیل و تدبیر بحران در ایران. تهران: فرهنگ گفتمان.
- تقوای نخجیری، محدثه، کبیری، سید تقی، و خلیلی، فاطمه (۱۴۰۲). واکاوی نقش دینی و تاریخی دارالتقریب در اتحاد مذاهب اسلامی. مطالعات قرآن و حدیث، ۳۳، ۲۹۷-۳۱۵.
- جلایی‌پور، حمیدرضا (۱۳۹۹). جامعه‌شناسی سیاسی ایران، تلاش‌های چهل ساله ملت و دولت ۱۳۵۷-۱۳۹۷. تهران: دانشگاه تهران.
- جلیلی، محمد و کیخا، نجمه (۱۴۰۰). عدالت‌طلبی در اندیشه مقام معظم رهبری براساس الگوی نظری اسپریگنز. سیاست‌های متعالیه، ۳۲، ۱۳۶-۲۰۰.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۹۰). شیخ شلتوت، در: اندیشه سیاسی متفکران مسلمان. جلد ۱۳. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۸). هلال شیعی؛ فرصت‌ها و تهدیدها برای جمهوری اسلامی ایران، اعراب و آمریکا، فصلنامه دانش سیاسی، دوره ۵، شماره ۱: ۱۵۲-۱۹۲.
- حسینی‌زاده، سید محمدعلی (۱۳۸۶). اسلام سیاسی در ایران. قم: دانشگاه مفید.
- حقیقت، سید صادق، حجازی، سیدحامد (۱۳۸۹). نقد و معرفی: نگاهی انتقادی به کاربرد نظریه بحران اسپریگنز در مطالعات سیاسی، فصلنامه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم، شماره ۴۹، دوره ۹: ۱۸۷-۱۹۵.
- حقیقت، صادق (۱۳۹۳). روش‌شناسی علوم سیاسی. قم: دانشگاه مفید.
- دانشیار، علیرضا (۱۳۹۳). چالش‌های جریان‌های تکفیری و راهکارهای مقابله با آن از دیدگاه مقام معظم رهبری. حبل‌المتین، ۹۳(۳)، ۷۵.
- درخشه، جلال، کاظمی، سیدمحمدصادق (۱۳۹۵). تحلیل قدرت در اندیشه سیاسی آیت‌الله میرزای شیرازی، فصلنامه دانش سیاسی، دوره ۱۲، شماره ۲: ۵-۲۹.
- دل‌افکار، علیرضا، نیستانی، ناصر، و عابدینی، ناصر (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی جامعیت قرآن از دیدگاه مغنیه و شلتوت. پژوهشنامه مذاهب اسلامی، ۱۵، ۲۳۰-۲۵۷.
- رستم‌نژاد، مهدی (۱۳۹۱). فقه شیعه و جایگاه آن نزد مذاهب اسلامی. شیعه‌شناسی، ۳۹، ۱۹۱-۲۱۰.

- رستمی، عباسعلی (۱۳۹۷) ممنوعیت تکفیر اهل قبله از نگاه متکلمان و فقی‌هان تشیع و تسنن، فصلنامه پژوهش‌های اعتقادی کلامی، دوره ۷، شماره ۳۰: ۷۱-۹۲.
- روحی برندق، کاووس و مرادی، لیلا (۱۳۹۴). نقد مبانی فکری وهابیت در مسئله امامت، شرک و مصادیق آن با تأکید بر دیدگاه‌های علامه طباطبائی. پژوهشنامه معارف قرآنی، ۶(۲۱)، ۹۰-۱۲۰.
- زاهدی، سعید (۱۳۹۱). ماضی استمرار: سلفی‌گری در جهان اسلام از وهابیت تا القاعده. تهران: عابد.
- الزرقاوی، ابومصعب (۱۴۲۷). کلمات مضینه: الکتاب الجامع لحطب و کلمات الشیخ المعتمد بدینه ابی مصعب الزرقاوی. بی‌جا: شبکه البراق الاسلامیه.
- ساداتی نژاد، سید علی و ساداتی نژاد، سید محمد (۱۴۰۱). بررسی نقش ائتلاف دینی و فرهنگی علمای جوامع اسلامی برای مقابله با جریان‌های تکفیری. مجله سراج منیر، ۱۲(۴۵)، ۴۵-۶۶.
- ستوده، علی اصغر و خزائی، جعفر (۱۳۹۳). آسیب‌شناسی رشد جریان‌های تکفیری در خاورمیانه. جبل‌المتین، ۳(۹).
- سعدالدین، ابراهیم (۱۳۹۰). کتاب بیداری اسلامی (دلایل و ریشه‌ها). ترجمه کمال باغجری. تهران: ابرار معاصر تهران.
- سمیعی اصفهانی، علیرضا و شریف یلمه، ایمان (۱۳۹۵). واکاوی شکل‌گیری داعش در سوریه و عراق. مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۵(۱۸)، ۱۶۱-۱۸۷.
- شریعتی، شهروز (۱۳۹۲). نئوسلفیسم: خنثی‌سازی بیداری اسلامی از درون. مطالعات سیاسی، ۱۸-۱۹.
- شلتوت، شیخ محمود (۱۳۷۹)، تفسیر القرآن الکریم، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول.
- شمس‌آبادی، حسن (۱۳۸۷). مواضع شیخ محمود شلتوت در قیام پانزده خرداد. اندیشه تقریب، ۱۴، ۱۱۳-۱۲۶.
- شیرینی، راضیه و کهندانی، علی‌اکبر (۱۳۹۶). راهکارهای تقریب مذاهب در اندیشه امام خمینی و شیخ شلتوت. مطالعات مقارنه‌ای مذاهب اسلامی، ۱، ۹-۲۸.
- صالحی، علی آقا، مؤمنی، حسرو، جعفری، مجتبی، صابریان، علیرضا (۱۴۰۰) تبیین و نقد مبانی فقهی اندیشه تکفیر و آثار آن، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۲۴: ۱۹۹-۲۲۰.
- ظواهری، ایمن (۱۴۲۳ ق). الولاء و البراء، عقیده منقول و واقع مفقود. بی‌جا: بی‌نا.
- عابدینی، ناصر، دل‌افکار، علیرضا، و توحیدلو، اکبر (۱۳۹۸). پژوهش تطبیقی عصری‌بودن فهم قرآن از دیدگاه مغنیه و شلتوت. پژوهش‌های قرآنی، ۹۳، ۷۳-۹۴.
- عبداللهی ضیاءالدینی، مهدی (۱۴۰۰)، «تبارشناسی تروریسم سلفی»، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۲ (۳): ۱۷۵-۲۰۳.
- عدالت‌نژاد، سعید و نظام‌الدینی، سید حسین (۱۳۹۰). سلفیان تکفیری یا الجهادیون: خاستگاه و اندیشه‌ها. تاریخ و تمدن اسلامی، ۱۳، ۱۶۵-۱۹۸.
- عصمتی، سید حسن (۱۳۸۱). آشنایی با شخصیت تفسیری شیخ محمود شلتوت. گلستان قرآن، ۱۳۹، ۲۹-۳۱.
- علی‌بخشی، عبدالله (۱۳۹۴). جریان‌شناسی گروه‌های سلفی، جهادی و تکفیری. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- علیپور گرجی، محمود و شعبانی‌ک، شادی (۱۳۹۷). «سلفی‌گری از معنا تا برداشتهای نادرست مبانی»، فصلنامه بحران پژوهی جهان اسلام، ۵(۱۰)، صص ۱۵۲-۱۷۹.
- علیزاده موسوی، مهدی (۱۳۹۱). سلفی‌گری و وهابیت: تبارشناسی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- فقیهی، علی‌اصغر (۱۳۷۷). وهابیان. قم: موسسه اسماعیلیان.
- کاظمی، احسان، رومی، فرشاد، و محمودی‌رجا، سید زکریا (۱۴۰۳). بازخوانی انتقادی تبیین ایده مرگ یا بقای نظریه سیاسی در تحلیل گفتمان پست‌مدرنیسم. جستارهای سیاسی معاصر.
- کاظمی، سید آصف (۱۳۹۹). همگرایی تمدنی و بحران واگرایی در جهان اسلام. تمدن اسلام و دین‌پژوهی، ۴، ۷۴-۹۵.
- کریمی، محمد (۱۴۰۲ ق)، التفسیر لکتاب الله المنیر، قم، نشر علمیه.
- کریمی، محمود (۱۳۸۷). شخصیت علمی شیخ شلتوت و روش تفسیری وی. مطالعات قرآن و حدیث، ۲، ۳۷-۵۲.

کریمی‌مله، علی، گرشاسبی، رضا، و قزلسفلی، محمدتقی (۱۴۰۱). فهمی اسپریگنزی از چگونگی برآمدن اندیشه باستان‌گرایی در زمان پسامشروطه. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، ۲۰، ۲۷۵-۳۰۴.

کسرای، محمدسالار و پوزش شیرازی، علی (۱۳۸۸). نظریه گفتمان لاکلا و موفه ابزاری کارآمد در فهم و تبیین پدیده‌های سیاسی. فصلنامه سیاست، ۳۳۹ (۳).

کسرای، محمدسالار و داوری مقدم، سعیده (۱۳۹۴). «برآمدن داعش در خاورمیانه: تحلیل جامعه-شناختانه»، فصلنامه روابط - خارجی، سال ۷، شماره ۱، صص ۱۹۱-۲۱۶.

کویل، ژیل (۱۳۸۲)، پیامبر و فرعون، تهران، ترجمه حمید احمدی، کیهان.

گلشنی، علی (۱۳۸۷). فهم فلسفی و تاریخی اندیشه سیاسی براساس تلفیقی از نظرات اسکینر، اکشات و اسپریگنر. مجله فلسفی، ۱۴ (۶۸)، ۹۳-۱۰۸. لاکلا، ارنستو و موفه، شانتال (۱۴۰۰). هژمونی و استراتژی سوسیالیستی. ترجمه محمد رضایی. تهران: ثالث.

لوهلکر، رودیگر (۱۳۹۷). سلفی‌ها. ترجمه علی عبدالهی. تهران: کوله‌پشتی.

مارش، دیوید و استوکر، جری (۱۳۹۰). روش و نظریه در علوم سیاسی. ترجمه امیرمحمد حاجی یوسفی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

مجتهد شبستری، محمد (۱۳۹۳). سخنرانی شبستری در سالگرد آیت‌الله محمود طالقانی.

محمودی‌رجا، سید زکریا (۱۳۹۹). شناسایی عوامل مؤثر بر گرایش به سلفی‌گری در استان خوزستان، رویکرد داده‌بنیاد. طرح جایگزین خدمت بنیاد نخبگان. دانشگاه عالی دفاع ملی.

مرادی، عبدالله (۱۳۹۷). چارچوب‌های هنجاری پایه در گفتمان سلفی و تحول در کشگری گروه‌های افراطی. مطالعات روابط فرهنگی بین‌الملل، ۴ (۸)، ۵۳-۸۲.

مک‌دانل، دایان (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان. ترجمه حسین علی نودری. تهران: فرهنگ گفتمان.

مک‌سویینی، بیل (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی امنیت. ترجمه محمدعلی قاسمی و محمدرضا آهنی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

منوچهری، عباس (۱۳۹۰). رهیافت و روش در علوم سیاسی. تهران: سمت.

مهدی‌بخشی، شیخ احمد (۱۳۸۵). جهاد از این تیمیه تا بن‌لادن. علوم سیاسی، ۳۴.

نبوی، سیدعبدالامیر، نجات، سید علی (۱۳۹۳). جریان‌شناسی گروه‌های نوسلفی‌گری سوریه براساس تحلیل گفتمان. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۴ (۴).

نجم‌زاده، رضا (۱۳۹۲). «تحولات اسلام سیاسی رادیکال» در: دایره‌المعارف جنبش‌های اسلامی، به اهتمام محمدرضا حاتمی و مرتضی بحرانی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

نجمی فیروزجایی، عباس (۱۳۸۲). بنیادهای فکری القاعده و وهابیت، فصلنامه راهبرد، شماره ۲۷: ۲۳۲-۲۵۶.

نظام‌الدینی، زهرا (۱۳۹۳). بررسی مبانی فکری تکفیر. حبل‌المتین، ۳ (۸).

نظری، فرزاد، گلشنی، علیرضا، شیروودی، مرتضی (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مبانی سیاسی (فکری و عملی) طالبان با داعش بر اساس نظریه تحلیل گفتمان، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، دوره ۱۰، شماره ۴۰: ۲۲۷-۲۵۰.

هاشمی، سید محمد علی (۱۳۹۸)، دین و دولت در عربستان سعودی (پیوند هویتی و ساختاری وهابیت با خاندان حاکم عربستان)، چاپ اول، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).

Laclau, E. & Mouffe, C, (1985), *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*, Verson. London.